

XII. KÁROLY

BENDA KÁLMÁN

XII. KÁROLY

ÉLETEK ÉS KOROK

SZERKESZTI: H. BALÁZS ÉVA

MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

BENDA KÁLMÁN

XII. KÁROLY

AKADÉMIAI KIADÓ,

BUDAPEST 1967

LEKTORÁLTA: NIEDERHAUSER EMIL

500143

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1967

Printed in Hungary

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

Könyvtár 646 /1968

BEVEZETÉS

A kortársakat lenyűgözte hajlíthatatlan elszántsága, mellyel minden nehézséggel szembeszállt, roppant bátorsága és nagy lelkiereje, mely a legreménytelenebb helyzetben sem hagyta cserben. Az utódok csodálattal adóztak kitűnő egyéni tulajdonságainak, erkölcsi tisztaságának, kimagasló katonai tehetségének, s nagy terveit teljes kudarcát nemegyszer hajlandók voltak a szerencsétlen körülmények összejátszásának tulajdonítani.

A történetíró nem elégedhet meg hőse jellemének, tehetségének, szándékainak elvont vizsgálatával, nem érheti be sikereinek vagy kudarcainak egyszerű tudomásulvételével. Feladatát akkor teljesíti,

ha a hőst a maga korában tudja ábrázolni, életre keltve azon idők gazdasági, társadalmi és politikai viszonyait, feltárva az egyén és a közösség bonyolult kapcsolatát, egymásra hatását, s így értelmét és magyarázatát adja az egyéni törekvések győzelmének vagy elbukásának egyaránt. Olyan személyek esetében pedig, akikre a történelem egy ország, egy nép, emberek millióinak életét bízta, az egyéni akarás és a társadalmi lehetőség viszonyán túl azt sem hagyhatja figyelmen kívül, hogy hőse előbbre vitte-e a rábízottak sorsát, fejlődését.

XII. Károly svéd király élete tőlünk térben és időben távol esik, életútját végigkísérni mégsem tanulság nélkül való. Megláthatjuk belőle, hogy a legnagyobb tehetség, a legelszántabb akarat is

bukásra van ítélve, ha azt hiszi, hogy
túlteheti magát saját korának társadalmi
és politikai valóságán.

A KORONÁS HADVEZÉR ELINDUL

1700 márciusának legelső napjaiban vágatató lovasküldönc vitte a hírt a Stockholmtól északra húzódó hegyekbe, a rengeteg mélyén medvére vadászó királynak: II. Ágost lengyel király serege hadüzenet nélkül a Svédországhoz tartozó Livóniára tört; Dahlbergh generális a svéd csapatokkal a túlerő elől Riga várába zárkózott. Az első ijedtség, a nyomában járó tanácstalanság még el sem ült, amikor máris újabb futár érkezett a svéd fővárosba, ezúttal nyugatról, az Elba torkolatának vidékéről, jelentve, hogy IV. Frigyes dán király hadai rá-
törtek Holstein tartományra. Ugyanakkor biztos értesülések szóltak arról,

hogy I. Péter orosz cár is támadásra készül.

A svéd államtanács véleménye az volt, hogy a hármassal ellenséggel nem tudják felvenni a harcot. Az ország készületlen, a haderő kicsiny arra, hogy háromfelé osztva ellenállhasson. Más volna a helyzet, ha Svédország nem lenne egyedül; szövetséges azonban sehol sem mutatkozott. Haladéktalanul fegyverszüneti tárgyalásokat kell tehát kezdeni — mondták a tanácsosok —, még áldozatok árán is meg kell alkudni. A király azonban más véleményen volt. „Elhatároztam, hogy sohasem fogok jogtalan háborút indítani — zárta le az államtanács vitáját —, az igazságos harcot azonban nem hagyom abba, míg ellenségeimet meg nem semmisítettem.”

Svédország a harmincéves háborút lezáró 1648-as vesztfáliai béke óta nagyhatalom volt. Uralkodói majd egy évszázados szívós küzdelemben megszerezték a Balti-tenger fölötti egyeduralmat. Mivel a Sund mindkét partját Dánia tartotta erősen a kezében, a svéd hódító politika figyelme Livónia felé fordult. A svéd koronához tartozó Finnországból kiindulva, évtizedes harcokban visszaszorították a Baltikumból a lengyeleket, elfoglalták Rigát és Tallint, majd tovább terjeszkedtek porosz területen és Brandenburggal meg a Hanza-városokkal megküzdve, rátették kezüket egész Elő-Pomerániára, Wismar, Bréma és Verden tartományokra, s olyan jelentős kereskedelmi központra, mint Königsberg. A gazdag német kereskedővárosok fejlett ipara,

a Baltikum mezőgazdaságilag értékes területei jelentős mértékben megnövelték a svéd állam adóbevételét, s a hadseregben, a hivatalokban szolgáló svéd nemeseknek komoly jövedelmet biztosítottak. Ugyanakkor a svéd polgárság a tengeri kereskedelem hasznának lefölözése révén gazdagodott.

A terjeszkedést, a nagyhatalmi állást az ország nagyrészt a körülmények szerencsés alakulásának, szomszédai gyöngeségének és nem utolsósorban a Franciaországgal való szövetségnek köszönhette. A tulajdonképpen Svédország, melynek lakossága a XVII. század végére érte el a 2 milliót, nem képviselt jelentős gazdasági erőt. A nagyobb ütemű ipari fejlődés csak a XVII. század második felében indult meg; a vasbányászat és a kohászat,

elsősorban a svéd acéltermelés ugyan erősen fejlődött, az ország északi nagyobb részét azonban később is kezdetleges mezőgazdaság és alig iparosodott városok jellemezték. Külpolitikai szempontból ennél jóval többet nyomott a latban a kitűnően szervezett és fölszerelt svéd sereg, melynek alapjait még a nagy Gusztáv Adolf rakta le francia anyagi támogatással az 1620-as években. A központosított államszervezet, melyben az uralkodó akaratát a nemesi osztálytörekvések alig korlátozták, lehetővé tette, hogy a viszonylag kis népességű állam hadereje megfelelő vezetés esetén sikerrel avatkozhassék be az európai nagyhatalmi politikába is.

A központi hatalom azonban a XVII. század második felében meggyöngyült,

s az uralkodó rovására előtérbe nyomult a nemesség, a rendi kormányzat. Ez a folyamat már Gusztáv Adolf lánya, Krisztina királynő uralkodása idején megindult, aztán folytatódott utóda, a nemzeti Wasa uralkodóházzal leányágon rokon Holstein Gottorp német hercegi családból származó X. Károly alatt. Ennek halála után fia, XI. Károly kiskorúsága idején, a francia segélypénzekből meggazdagodott főúri gyámok kormányzása alatt az uralkodói hatalom szinte névlegessé vált, az állam irányítása az arisztokrácia kezébe ment át. Még a koronauradalmak jó része is magánkézre került, vásárlás vagy adomány folytán egyes előkelő családok hatalmát növelte, ami többek közt azt eredményezte, hogy a korábban zömében szabad parasztság jobbágy sorba jutott, s

az egyre növekvő szolgáltatások súlya alatt elszegényedett. Sorsába azonban korántsem nyugodott bele, s elégedetlensége mind sűrűbb megmozdulásokban jutott kifejezésre. Végül is az 1680-as években az uralkodó összefogott a parasztsággal, amelynek képviselői a polgársággal együtt a rendi országgyűlésben is ott ültek, s szembefordult a nemes éggel. Hosszan tartó, erős és kíméletlen harcban visszaszerezte a koronabirtokokat, rendbehozta az állam pénzügyeit s megerősítette hatalma alapját, a hadsereget és a flottát. Az 1690-es évekre így az uralkodó ismét fölébe került a nemességnek. Ha a rendi törekvések teljes megtörésére már nem is maradt ideje: 42 éves korában bekövetkezett halálakor, 1697-ben, erős központi hatalmat s szerve-

zett államkincstárt hagyott kiskorú fiára,
XII. Károlyra.

XII. Károly 1682. június 27-én született. Apja halálakor 15 éves volt, nevelése még be sem fejeződött. Ez a nevelés egyébként apja akaratából kezdettől fogva erősen egyoldalú, elsősorban katonai jellegű volt. Hétéves is alig volt, amikor először ültették lóra, 12 éves korában lőtte az első medvét, s már gyermekfővel hozzászoktatták a tábori élethez, a testi fáradalmak elviseléséhez. Tanulmányai is, az elengedhetetlen ókori irodalom mellett, mindekelőtt katonaiak voltak: stratégia, tüzéségi és hadmérnöki ismeretek, erődítéstan, továbbá valamelyes nemzetközi jog. A svéden kívül beszélt németül, latinul és gyengén franciául, de sem az antik irodalom, sem általában a társadalmi tu-

dományok és művészetek nem érdekelték. Az egzakt tudományok iránt viszont nemcsak érdeklődést, de tehetséget is mutatott. Nem vonzották őt a korban nagy vitákat kiváltó vallási kérdések sem. Anyja, a fiatalon elhunyt dán királylány, Ulrike, a lutheránus kegyesség jellegzetes megtestesítője volt, fia puritán és harcos protestáns meggyőződésében azonban pietista vonásokat hiába keresnénk. Akaratereje, félelmet nem ismerő, nagyratörő merészsége már gyermekkorában kiütközött, ahogy makacssága is megmutatkozott. Zárkózott és magányos gyermek volt, a társasági életet pedig később sem szerette. Ahogy nőtt, egyre megközelíthetlenebb és kiismerhetlenebb lett, igazi barátja, aki előtt megnyilatkozott volna, sohasem volt. Szüleinek korai el-

vesztése még zárkózottabbá tette. A nagy-
anyja, a csillogni vágyó Hedvig Eleonóra
által irányított udvari életet megvetette
és elkerülte, egyetlen öröme és szórako-
zása a katonai gyakorlatok és az életve-
szélyes vadászkalandok voltak. Néhány
szolgától kísérve járta a hatalmas erdősé-
geket, pusztá késsel támadt a medvére, s
valósággal kereste a veszélyes helyzeteket.
Magával és környezetével szemben kez-
dettől fogva igen magas erkölcsi követel-
ményeket támasztott, akaratát azonban
hovatovább ellenvéleményt nem tűrő han-
gon közölte, az esetleges más vélemény
nem érdekelte, legtöbbször meg sem hall-
gatta. „Isten kegyelméből” lépett a trónra,
s ez az isteni elhivatottság érzése egyrészt
nagy tervek végrehajtására sarkallta, más-
részt öntudatban mindenki fölé emelte:

népében, alattvalóiban csak eszközt látott, mellyel a lelkét betöltő katonai dicsőségvágyat valóra válthatja, hogy elérje, sőt túlszárnyalja eszményét, a világhódító Nagy Sándort.

Apja végrendelete gyámokat állított mellé, alig fél év múlva azonban az országgyűlés nagykorúsította, s maga vette át az uralmat. A Hedvig Eleonóra királynéval és a gyepelőt kézben tartó Oxenstierna kancellárral szemben álló egyes nemesi frakciók úgy gondolták, a gyermek király helyett majd ők uralkodhatnak, — de hamarosan be kellett látniok, hogy csalódtak. XII. Károly ugyan nemcsak apja régi tanácsosait, köztük a kancellárt, hanem nagyanyját is kizárta a kormányzásból, a helyükbe kinevezett új emberek azonban — akiket a történelmi nagy családok

mellőzésével előszeretettel választott ki a köznemesség soraiból — a király akaratának egyszerű végrehajtói voltak csupán. A rendelkezések gépies végrehajtását várta el az alsóbb tisztviselőktől is. Kormányzati ügyekkel egyébként sem ekkor, sem később nem szeretett bíbelődni, a politika és a külpolitika iránt pedig semmi érzéke nem volt.

Pedig éppen a külpolitika egén egyre sötétebb felhők tűntek fel. A Svédországra korábban kedvező nemzetközi helyzet néhány év alatt alapvetően megváltozott. A hagyományos szövetséges, akivel bizonyos érdekezésség továbbra is fennállt, Franciaország figyelmét egyre inkább a spanyol trón megüresedésével gazdátlan-ná váló örökség megszerzése kötötte le, s a Svédországgal régi védelmi szövetség-

ben álló tengeri hatalmak, Anglia és Hollandia is erre a Habsburg- és a Bourbonház közti küzdelemre tartalékolták erejüket. Svédország tehát lényegében magára maradt, éppen egy olyan pillanatban, amikor szomszédai megerősödtek. Dániában az uralkodó és az államtanács hosszú viszálya, mely a központi hatalmat sokáig megbénította, az 1690-es évekre véget ért, a Lex Regia minden hatalmat az uralkodó kezébe adott. Brandenburg ugyancsak ebben az időben indul meg a fölemelkedés útján; a későbbi porosz király, ekkor még csak választófejedelem, III. Frigyes ugyan inkább diplomata, mintsem hadvezér, apjától azonban kitűnően szervezett hadsereget örökölt. Dánia Schleswigit és Holsteint, Brandenburg Pomerániát akarta megszerezni, Hannover viszont az Elba

és Weser torkolatvidékére, Bréma és Verden birtokára tartott igényt.

De nemcsak nyugaton, keleten is megerősödtek Svédország riválisai. Lengyelország 1697-ben a szász választót hívta meg trónjára, s II. Ágost uralma alatt a két ország ereje egyesült. Kelet-Európában pedig I. Péter céltudatos és vaskezű kormányzása alatt megindult Oroszország fölemelkedése. A baltikumi területek visszaszerzése, a Keleti-tengerre való kijutás pedig Oroszország számára szinte létkérdés volt.

XII. Károly trónra léptekor Frigyes dán király úgy vélte, eljött az ideje, hogy — kihasználva a gyermek király uralmából magából adódó gyöngeséget — országa régi ellenségét megalázza és az észak-európai vezető szerepet Dániának bizto-

sítsa. Szövetségeseket könnyű volt talál-
nia. II. Ágost lengyel király, miután az
1699-es karlócai béke megghiúsította ka-
landos terveit a török vazallus Moldva és
Havasalföld megszerzésére, figyelmét Li-
vónia felé fordította, ahol a svéd uralom-
mal elégedetlen német lovagokban biztos
szövetségest remélt. XI. Károly ugyanis
minden livóniai nemesi birtok ötödrészét
állami tulajdonba vette, s ezzel esküdt
ellenségévé tette a nemességet. Vezérük,
Rheinhold Patkul volt, a feudális kivált-
ságokkal egybefonódott nemzeti követel-
lések fanatikus megtestesítője, akit a svéd
bírótság hűtlenségért 1694-ben halálra ítélt,
de sikerült külföldre szöknie. Ő beszélte
rá II. Ágostot a Livónia elleni támadásra,
mondván, hogy jog szerint ezek a terü-
letek a német birodalomhoz tartoznak,

mint szász választófejedelemnek tehát eskü szerinti kötelessége visszaszerzésük, s a hadjárat egyaránt növelni fogja dicsőségét és hatalmát. A meggyöngült Svédország úgysem tud számba vehető erőt sorompóba állítani, valójában így nem is hadjáratra, hanem diadalmenetre számíthat.

A szövetség harmadik tagja Brandenburg lett volna, III. Frigyes azonban kitért az ajánlat elől. Minden figyelmét és erejét a királyi cím megszerzése, annak nemzetközi elismertetése kötötte le, ennek érdekében a Habsburg császárral lépett kapcsolatba, s katonaságát is odaígérte a franciák elleni harcra. Jóindulatú semlegességére azonban számíthattak, hiszen érdekei a svédellenes táborba utalták. Brandenburg helyett viszont elszánt és

hatásos szövetségest találtak I. Péter orosz cárbán. II. Ágost 1699 tavaszán érintkezésbe lépett a nyugat-európai tanulmányúttjáról hazatérő cárral (a király megbízottja Patkul volt), s néhány hónapon belül a katonai szövetséget is megkötötték Moszkvában. Svédország bekerítése teljes volt. A fiatal király, XII. Károly minderről semmit sem sejtett.

A támadást II. Ágost Litvániában állomásozó szász csapatai indították meg 1700. február 22-én. Márciusban a dán csapatok is támadásba lendültek országuk déli határán Holstein ellen, ahol az uralkodó herceg, Károly sógora védelmére mindössze néhány svéd ezred tartózkodott. Az angol hajóraj felvonult ugyan a Skagerrak kijáratánál, hogy a szigetország felé vezető tengeri utat min-

den eshetőségre elzárja, — de különben nem avatkozott bele a küzdelembe.

A váratlan támadás után mutatkozó tanácstalanság érlelte férfivé XII. Károlyt. Még nem volt 18 éves, amikor az államtanácsban kimondott szavával lezárta a diplomáciai és politikai próbálkozásokat. A döntés a fegyvereken múlt.

A király — aki e perctől fogva minden ügyben maga intézkedett — úgy döntött, hogy a két vagy három irányban való, kilátástalan védekezés helyett összefogott erejével egy helyen támadásba megy át, s mielőtt ellenségei egyesülhetnének, egyenként végez velük. Legveszélyesebbnek a komoly hajóhaddal rendelkező Dániát találta, — először vele akart végezni.

Míg a szerte levő svéd csapatokat összevonták a fővárosnál, a hajóhadat fel-

készítették, a dánok 17 000 emberrel benyomultak Holsteinba és ostrom alá vették Tönning várát. Június elején Károly táborba szállt, fővárosa ünnepélyesen búcsúztatta. Maga sem igen gondolhatta, hogy Stockholmot nem fogja többé látni. Június 26-án a svéd flotta fölszedte a horgonyt Karlskrona kikötőjében. 38 nagy, korszerű hadihajó, a vezérhajó fedélzetén a király, a kancellár Piper gróf és Renskjöld generális. A dán hajóhad a főútvonalon, a Drogden szorosban várakozott, hogy elállja a svédek útját és megakadályozza a pomerániai partraszállást. Károly utasítására néhány svéd hadihajó tüntetően ebbe az irányba vitorlázott, a vezérhajó és a flotta nagyobb része azonban északnak, Koppenhága felé fordult, s amikor Wachtmeister

admirális, a flotta parancsnoka habozott, hogy a Skånen partvidék melletti Öresund veszélyesen sekély, zátonyos vizére vezesse hajóit, a király maga adta ki a parancsot. Az átkelés sikerült, s 1700. július 25-én az esti szürkületben, teljesen meglepetésszerűen a svéd flotta Koppenhága alatt bukkant fel. Károly elsőnek ugrott ki a hajóból, s a derékig érő part menti vízben rohamra vezette katonáit a parttól tüzelő dán katonaság ellen, miközben a hadihajók ágyútűzzel árasztották el a partvidéket. Ez volt a fiatal király tűzkeresztsége. Ahogy később a király oldalán harcoló Stuart generális mesélte, a puszkagolyók füttyülését hallva, Károly vidáman kiáltott fel: mától kezdve ez a legkedvesebb és legszebb zene számomra.

A svéd csapatok partraszállása Koppenhága tengerre néző erődítményeinek a hátában teljes zavarba hozta a dán hadvezetést: erről az oldalról nem vártak támadást. Két hét alatt a svéd gályák 4000 főnyi lovasságot és 6000 gyalogost raktak partra. Arra, hogy a dán haderő ennyi idő alatt Holsteinből a főváros védelmére vonuljon, gondolni sem lehetett, a dán király kénytelen volt fegyverszünetet kérni. 1700. augusztus 18-án Lübeck mellett a travendali kastélyban kötötték meg a békét. Frigyes király kötelezte magát, hogy kilép a Svédország elleni szövetségből, a svédek ellen többé támadást nem indít és 260 000 birodalmi tallér hadikárpótlást fizet.

A győzelmes hadjárat megalázta, de nem törte meg Dánia erejét. XII. Károly

gondolt is rá, hogy a fegyverszünetet visszautasítja, s folytatja a háborút Koppenhága bevételeig, de tanácsosai meggyőzték — ekkor még hallgatott rájuk —, hogy a háború elhúzódása esetén az erős dán flotta elvághatja seregének utánpótlási és visszavonulási útját. Meg aztán a királyt elkapta a hadi dicsőség, s égett a vágytól, hogy II. Ágosttal összemérje fegyverét. Ezért utasította el néhány hét múlva Ágostnak francia és porosz közvetítéssel érkező kedvező egyezkedési ajánlatát is. Tanácsosai hiába ostromolták, hogy ragadja meg az alkalmat a helyzet békés rendezésére, Károly megnövekedett önérzete és becsvágya fegyveres győzelemre vágyott.

Szeptember 4-én seregével újra svéd területen volt, Stockholm fellelkesült pol-

gársága azonban hiába várta uralkodója győzelmi bevonulását, fel sem kereste a fővárost. A táborból közölte parancsait az államtanáccsal, hogy szedjék be az adót és vonultassák be az újoncokat, s innen nevezte ki távolléte idejére a kormányzótanácsot. Esetleges dán támadás elhárítására is 15 000 embert Svédország nyugati partvidékén hagyva, október 1-én hajóra szállt Livónia irányába. A flotta fedezte a csapatok átszállítását.

Közben a baltikumi katonai helyzet egyre fenyegetőbbé vált. A szász hadak ugyan nem boldogultak Riga ostromával, augusztus 29-én azonban Péter cár is megüzente a háborút. Alig pár héttel előbb, 1700. július 13-án kötött békét a török portával — a békében a szultán lemondott Azov váráról, s ezzel Oroszor-

szág kijutott az Azovi-tengerre — serege rögtön indult északnak. Augusztus végére már el is foglalták a Keleti-tenger menti Ingermanland egy részét.

Károly október 16-án szállt partra Rigától északra, Pernauban. Eredetileg a szászok ellen akart vonulni, aztán mégis úgy határozott, hogy előbb az oroszokkal mérkőzik meg. Terveit, szándékát senki sem tudta. A svéd főtisztek közt általános volt a vélemény, hogy a téli-re fordult időben hadjáratot kezdeni nem lehet, Észtország svéd kormányzója meg úgy tudta, tavaszig a csapatok nem is mozdulnak. Annál nagyobb meglepetést keltett, amikor Tallinban — akkori nevén Revalban — november 15-én éjje Károly lóra szállt s megindult Narva felé. Eltávozása olyan titokban tör-

tént, hogy a kormányzó másnap előszobájában várta királya bejelentett látogatását.

A csapatok közben haladtak kelet felé. A mocsaras, vadvizes területen, melyet a háború már szinte teljesen elpusztított, nagy kitérőket kellett tenniök, a korán beköszöntött kelet-európai tél megnehezítette a gyalogsági és tüzérségi előnyomulást és az utánpótlást egyaránt. A katonákat viszont lelkesítette, hogy a király köztük van, s megkülönböztetés nélkül osztozik sorsukban: katonaköpenyébe burkolva velük hált a pusztta földön, azt ette és azt itta, amit a többiek. A légvonalban 200 km-nél valamivel hosszabb utat két hét alatt megtette, november 28-án tízezer emberrel megérkezett Narvához.

A mintegy négyszer nagyobb orosz sereg a Narva folyó hajlatának vetve hátát, félkör alakban elsáncolta magát, s megerősített állásban várta a svédeket. November 30-án reggel Károly mintegy 8000 emberrel az orosz állások közepére rontott. Ő maga mindvégig az első vonalban harcolt. Egy fáradt puskagolyó zubonygallérján akadt fenn, lovát kilőtték alóla. A fölényes svéd hadigépezet háromórás harcban betörte, és ezzel kettévágta az orosz védelmi vonalat. A svédek egy része az ellenséges állások mögé kerülve a két tűz közé szorult orosz jobbszárnyat a Narvának szorította és estig tartó öldöklő harcban megsemmisítette. A teljesen bekerített balszárny másnap letette a fegyvert. Csak a lovasság menekült meg, átúsztatva a folyón. Péter cár és

kísérete még az ütközet előtt elhagyta a csatateret, a sereg egész vezérkara s mintegy 10 000 ember azonban svéd fogságba esett.

Oroszország hadereje döntő vereséget szenvedett, az ifjú győző azonban lovagias ellenfélnek bizonyult. Az orosz tiszteknek visszaadatta kardjukat, majd amikor megtudta, hogy pénzhiányban szenvednek, parancsnokuknak nagyobb összeget küldött ajándékba. A legénység nagy részét néhány nap után lovagias gesztussal fegyvertelenül szabadon engedte. Persze ebben a tettében az a meggondolás is közrejátszott, hogy ekkora tömeg embernek sem élelmezéséről, sem őrzéséről nem tudott volna gondoskodni. Mert a háború még korántsem ért véget, Károly úgy vélte, most kezdődik csak igazán. A cár

sem csüggedt egy pillanatra sem. Szinte a csata másnapján megkezdte az új hadsereg szervezését.

A svéd államtanács a narvai diadal emlékére érmet veretett, melynek egyik oldalán egy láncra vert orosz, másik oldalán az ókori hitvilág háromfejű fenevadát, a Cerberust legyőző Herkules volt látható, — de a győzelmi mámor nem takarhatta el az ország békevágyát. A háború teljesen kimerítette az államkincstárt, s a rendkívüli adók súlyosan nehezedtek a lakosságra. Annál inkább, mert a kereskedelem visszaesett, ahogy az ipar is megsínylette a háborús időket s a nagymérvű bevonultatásokat. Bajok voltak az élelmezéssel is. 1699-ben és 1700-ban rossz termés volt, a tartalékok hamar elfogytak, a Baltikum gabonáját egyébként

is a szász és az orosz seregek élték fel, s az ország lakossága éhezett. Ugyanakkor a háború a birodalom éléskamráját pusztította.

Kapóra jött tehát Ágost király békeajánlata, melyet Narva után a francia követ révén terjesztett elő: visszaadja a kezén levő svéd területeket és védelmi szövetséget ajánl. Az államtanács, a királyi család tagjai, sőt a hadsereg vezetői is az ajánlat elfogadását ajánlották a királynak. Hivatkoztak a spanyol király halálával bizonytalanná vált európai politikai helyzetre, az örökségért a nagyhatalmak közt megindult háborúra, mely azt kívánja, hogy Svédország megőrizze erejét, s egyelőre ne avatkozzék be egyik fél oldalán sem. De sem politikai, sem gazdasági, sem katonai érvek nem hathat-

tak a diadalittas királyra, — a békeajánlatot kereken elutasította. Karddal akarta megalázni Ágostot, akit gyűlölt, mert hadüzenet nélkül, orvul tört rá az országra, s akit megvetett, mert lutheránus vallását odahagyva katolizált.

A telet mindkét tábor a katonai felkészülésre használta. Péter cár személyes találkozáson megújította szövetségét Ágosttal, katonával és jelentős pénzbeli segéllyel támogatta őt. Ugyanakkor diplomáciai úton Dániát újabb támadásra ösztönözte, egyelőre eredménytelenül.

1701 kora tavaszán Svédországból 9300 újonc érkezett. Károly személyesen irányította kiképzésüket, az egész telet csapatai közt Észtországban töltötte. A nyár elejére 24 000 ember állt készen a szászok elleni harcra. A király elgondolása az

volt, hogy gyors hadjáráttal megsemmisíti a szász sereget, s miután megalázta Ágost királyt, tüstént a cár ellen fordul.

A tavaszi áradások elmúltával Károly 1701. június 27-én 18 000 emberrel indult az észtországi Dorpatból (a mai Tartu) nyugat felé, Livóniába. Az orosz határ védelmére 6000 embert hagyott hátra. Július 17-én elérte Rigát: a Dvina torkolatának közelében, a folyó túlsó partján várta Ágost serege, 10 000 szász és a hozzá csatlakozott mintegy 19 000 főnyi orosz segélyhad, Steinau marsall parancsnoksága alatt. Július 19-én hajnalban a svéd gyalogság közvetlenül Riga alatt, a svéd kézen levő erőd ágyúitól támogatva kieroszakolta a folyón való átkelést, s megkezdte a harcot. Károly haditerve az volt, hogy a folyóra támaszkodva

elzárja az ellenség visszavonulásának útját, s a szász—orosz sereget a tengerbe szorítja. A rossz időjárás azonban megakadályozta lovassága átkelését, s így az ellenségnek ideje maradt a gyűrűből kisiklani. A svéd gyalogság nem tudta megakadályozni a súlyos veszteségeket szenvedett szász sereg rendezett visszavonulását. Steinau marsall az ütközetet elvesztette, de serege megmenekült.

A Dvina menti győztes csatával Livónia felszabadult a szász megszállás alól, a háború azonban ezzel korántsem ért véget. Károly még a csata napján döntött: az orosz hadjáratot elhalasztja, üldözi a megvert ellenséget a teljes megsemmisítésig. Ágost újabb békeajánlatát elutasítva, bosszúvágytól tüzelve elhatározta, hogy nem hagyja abba a harcot,

míg ellenségét meg nem fosztotta a lengyel királyi koronától.

A Dvina menti taktikai győzelem stratégiai következményei végzetesek voltak: XII. Károly, fanatikus bosszúvágytól űzve, hosszú évekre belebonyolódott a lengyelországi ügyekbe. A svéd nép által annyira vágyott béke elérése pedig, a sorozatos katonai győzelmek ellenére is, egyre messzebb tolódott.

ÁGOST KIRÁLY MEGALÁZÁSA

A lengyel államot ebben az időben gyakran illették a Respublika, köztársaság elnevezéssel maguk a lengyel nemesek is. A nagy kiterjedésű ország, melynek határai a Kárpátoktól a Keleti-tengerig, Szi-léziától a Dnyeperig terjedtek (Fehér-oroszország és Ukrajna egy része is hozzá tartozott) államformáját tekintve ugyan királyság volt, az uralkodó hatalma azonban alig volt több, mint névleges. Minden kormányzati intézkedéshez a népes nemesi országgyűlés, a szejm hozzájárulása volt szükséges. Az országgyűlés szavazta meg az adót és a katonát, döntött a háború vagy béke kérdésében, s egy „nem” szavazat elhangzása esetén a javaslat már

nem emelkedhetett törvényerőre. A valóságban persze nem a köznemesi tömegek irányítottak, hanem a nagy arisztokrata családok, akik óriási földbirtokaikra és saját katonaságukra támaszkodva szinte kiskirályként rendelkeztek megyényi területeken, egymással szövetkeztek, háborúskodtak, s a maguk oldalára kényszerítették vidékük nemességét is. Az országos főméltóságokat, a hatalmi csoportosulások súlyának megfelelően egymás közt osztották szét, s ahogy a kincstartó hozzájárulása nélkül az uralkodó nem nyúlhatott az állam pénzéhez, a katonaság fölött sem rendelkezhetett, csak a korona nagyhetmánya, azaz az ország fővezérének személyén keresztül. A korlátlan nemesi uralom súlyosan nehezedett a jogtalan lengyel, litván és részben orosz meg ukrán

paraszti tömegekre, de a polgárságra is. Az ipar és a kereskedelem visszaesett, s az alsóbb néposztályok nagy szegénységben éltek. Ez volt a híres nemesi köztársaság, mely a társadalmi haladást és az egységes nemzeti erő kifejtést egyként meggátolta, s mely végül is szétzüllesztette a gazdag országot és a nagyhatalmi terjeszkedés könnyű zsákmányává tette a XVIII. század második felében.

1572, a Jagelló uralkodóház kihalása óta a lengyel királyokat választották, a trón nem öröklődött apáról fiúra. Az interregnummal járó bizonytalanság, a nemzedékenként megismétlődő választás valósággal táplálta a pártharcokat, s nem a rátermettség, az állam érdeke, hanem a főúri ligák hatalmi súlya, a vesz-

tegetés és az adományok döntötték el, kinek fejére kerül a korona. A XVII. században sorozatosan valamelyik lengyel arisztokrata családból választották az uralkodót, Sobieski János, a Bécset a török ostrom alól fölmentő ünnepelt hadvezér halála után azonban fia, Jakab herceg, a középnemesi párt jelöltje ellen a francia udvar által támogatott Conti herceg és a fiatal szász választófejedelem, Ágost is sorompóba lépett. Ez utóbbi, miután a korona kedvéért áttért a katolikus vallásra, családi birtokai egy részét zálogba vetette, s megbízottai 10 millió forintot (abban az időben Magyarország egyévi adóbevételeit többszörösen meghaladó összeg) osztottak szét a lengyel főnemesség közt. 1697-ben az országgyűlés meg is választotta, és Varsó-

ban Lengyelország királyává koronázták II. Ágost néven.

Ágost király egyéniségét tekintve éppen az ellentéte volt XII. Károlynak. Hatalmas termetű, erős ember volt, úgy mondják a vas lópatkót fél kezében összeropantotta, s a természet szellemiekben sem volt szűkmarkú hozzá. Mint egész fiatal ember Magyarországon részt vett a török elleni harcokban, s hadvezérnek sem volt az utolsó. Drezdában fényes és vidám udvart tartott, művészek, tudósok vették körül, főleg a hölgytársaságot kedvelte. Az udvarhölgyek, kegyencnők egy része a táborba is elkísérte. Mi sem állt távolabb tőle, mint XII. Károly aszkétikusan fegyelmezett céltudatossága.

Ágost, aki Szászországot is megtartotta, otthon abszolút fejedelemként uralko-

dott, Lengyelországban is arra igyekezett, hogy a rendek félretolásával kormányozzon, ezzel azonban még párthíveit is maga ellen fordította. Az erős szász hadseregre támaszkodva, nagyrészt szász kormányférfiakkal kormányozta az országot, s ezáltal a lengyel nemesi ellenállás nemzeti szint kapott az egyre gyűlöltebb idegen uralommal szemben.

XII. Károly a lengyel nemesség és királya közti ellentéteket is számításba vette, amikor 1700 őszén kiáltvánnyal fordult a nemesi köztársasághoz. Nem Lengyelország ellen visel háborút — hangoztatta —, sőt támogatni kívánja a nemzeti párt törekvéseit. A koronára méltatlan Ágostot fesszák meg a tróntól, s válasszanak új királyt a maguk nemzetéből.

A svéd államférfiak még egyszer fel-
emelték intő szavukat a lengyelországi
hadjárat ellen. Az öreg Oxenstierna, hazája
sorsa iránti aggodástól vezetve, emlék-
iratban fejtette ki aggályait királyának, s
vázolta a lengyel ügyekbe való beavat-
kozás kiszámíthatatlan politikai követ-
kezményeit. Svédország ellenségei csak
az alkalmat lesik — írta —, hogy az anya-
gilag súlyosan kimerült országra támad-
janak. Könnyen bekövetkezhet, hogy a
dán flotta elvágja a svéd sereg összekötte-
tését az anyaországgal, mire a porosz
király sem fog tétlen maradni, hanem
megszállja Pomerániát, már csak azért is,
hogy elégtételt vegyen Károlyon, aki nem
hajlandó királyi címét elismerni. Az
oroszok bevonulnak Észtországba és
Livóniába, s ezzel a svéd sereg, de

az ország sorsa is teljesen bizonytalanná válik.

Piper kancellár királya elé terjesztette Oxenstierna emlékiratát, de érvei Károly elhatározását nem tudták megváltoztatni. Az öreg tanácsos néhány hét múlva meghalt, Károly pedig haladt tovább feltartóztathatatlanul a végzetes úton. Vajon gondolt-e később öreg tanácsosára, mikor az emlékirat szavai egymás után teljessébe mentek.

Az újabb svéd újonckontingenst bevérvén, 1701 december elején Károly átlépte a litván határt, s 28-án már Kovnóban volt. Alig hagyta el a Keleti-tenger partját, a 6000 katonával hátrahagyott Stuart generálisnak már egy veszélyes orosz támadást kellett kivédenie. Vajon meddig tud majd ellenállni az erő-

sődő birodalom rohamainak ennyi emberrel?

Károly mindezzel nem törődve folytatta előnyomulását. Néhány száz lovasal a sereget messze megelőzve előrelovagolt, s Litvánián átrohanva 1702 elején lengyel földre lépett. Számottevő ellenállással ugyan nem találkozott, de a lengyel nemesség magatartásában alaposan csalódott.

Bármennyire is szemben állt a nemesség nagy többsége Ágosttal, XII. Károlyban szintén ellenséget látott. A királynak a nemzetközi jogban teljesen szokatlan kívánsága pedig, mely nem is kívánság, hanem parancs volt, olyan beavatkozást jelentett az ország belső életébe, amelyet egyik párt sem volt hajlandó elfogadni. Az 1701 utolsó napjaiban Varsóban összeült országgyűlés követséget menesz-

tett a svéd királyhoz, hogy kérje, ne vonuljon be Lengyelországba, — Károly azonban a követeket csak hónapok múlva engedte maga elé, amikor a kérést az események régen túlhaladták. Mindez azt eredményezte, hogy a svéd támadás megerősítette Ágost helyzetét Lengyelországban. A nagy hatalmú lengyel arisztokraták félrehúzódtak, közülük nem egy, így a Lubomirski hercegek, tüntetően Ágost oldalára álltak. Sobieski Jakab, a nemzeti párt uralkodójelöltje és testvérei ugyan érintkezésbe léptek Károllyal, de óvakodtak bármiben is elkötelezni magukat. Csak a litvániai Sapiéha fivérek csatlakoztak hozzá, katonai és politikai szerepet is vállalva mellette.

1702. május 24-én Károly bevonult Varsóba, az ország fővárosába. Azt hitte,

elérte célját. Nagy volt a felháborodása, amikor Radziejowski érsek, a prímás, Lengyelország első zászlósur, a nemzeti párt feje megtagadta a királyválasztó országgyűlés egybehívását, s azt ajánlotta, inkább béküljön meg Ágosttal és kössön szövetséget Lengyelországgal Péter cár ellen.

Csak néhány hetet időzött Varsóban, s máris továbbindult a Visztula mentén dél felé Ágost ellen, aki Krakkóban szervezte az ellenállást.

Július 18-án Kliszównál szemben állt egymással a két sereg: 11 000 svéd az egyik oldalon és 14 000 szász meg a 6000 főnyi lengyel lovasság a másikon. A svéd generálisok azt tanácsolták uralkodójuknak, várják be a Pomerániából érkező 12 000 főnyi erősítést, de Károly a támadás mellett döntött. 19-én, a dvinai csata

egyéves évfordulójának napján, a lovasság indította a harcot, majd a svéd sereg egésze harcba lendült. XII. Károly mindent egy lapra tett föl: egész erejével az ellenség jobbszárnyára támadt. A lengyel csapatok megingottak, a balszárnyon álló szász lovasság azonban egy átkaroló mozdulattal hátába került a svédeknek. Öldöklő harc kezdődött, ezek voltak a csata kritikus pillanatai. A svéd csapatok fegyelmezettsége és vitézsége azonban végül is felülkerekedett: a lovasság kibontakozott a bekerítésből s a harci köteleikben felbomlott szász—lengyel sereget hatalmas mozdulattal körülkarolta. A lengyel lovasság rendetlen futásban keresett menedéket, a szász gyalogság viszont elkeseredetten védekezett, de hiába. Az arcvonal mögött húzódó Nida

patakok mocsarai a rendezett visszavonulást eleve lehetetlenné tették, a sereg nagyobbik része megsemmisült. Ágost király még idejében elmenekült, a sereg vezérkara azonban fogságba került. Két héttel a csata után beérkezett a pomerániai svéd sereg is.

A kliszóvi csata merész elgondolását és végigvitelét a svéd csapatok fegyelmezett és hősi viselkedését ma is mint a zseniális hadvezér és a hozzá méltó sereg együttműködésének egyik iskolapéldáját tanítják a katonaiskolákban, — az északi háború sorsát azonban ez az ütközet sem döntötte el.

Augusztus 22-én Károly elfoglalta Krakkót, s megszállta Lengyelország déli részét. Az északi és középső rész azonban ismét Ágost hívei kezére jutott; a kisszá-

mú svéd hadból nem futotta helyőrségek hátrahagyására. Károlyt, amerre ment, győzelem kísérte, de háta mögött összecsaptak a hullámok. Északon az orosz hadak végiggázoltak a balti tartományokon, bevették Narvát, s Péter cár ezekben a napokban rakja le a Néva partján a Péter-Pál erőd, majd nem sokkal később Szentpétervár alapjait. Litvániában az Ágost- és Károly-párti főurak rablóhadjáratokat vezettek egymás ellen, Varsó a svédek kivonulása után azonnal a szász-párt kezére került. A háború egész vidékeket tett pusztasággá, a svéd király által kirótt óriási hadisarcok koldusbotra juttatták a városokat.

Ágost mindenfelől összevont töredék hadaival Szászország felé vonult. A Sandomierzban konföderációba tömörült

lengyel rendek késznek nyilatkoztak fegyveresen is mellé állani, de súlyos feltételeket szabtak: bocsássa el szász tanácsadóit, a konföderáció tudta és hozzájárulása nélkül nem köthet békét. Mindez nem fért össze Ágost uralkodói önérzetével, s úgy gondolta, ha már meg kell alázkodnia, inkább a svéd király, mintsem saját alattvalói előtt teszi meg. Újabb békeajánlatot tett tehát Károlynak: csapatait kész visszavonni Szászországba (azaz lengyel alattvalóit sorsukra hagyja), a részletek megbeszélésére személyes találkozót kér. A király nem is válaszolt a saját kezű levélre. „Felséged nem gondolt arra, hogy Lengyelországot saját maga részére megtartja?” — kérdezte tőle egy alkalommal kancellárja. „Büntetni jöttem, nem hódítani” — volt a büszke válasz.

Károly közben bukott lovával s combcsontját törte, ami két hónapra ágyhoz szögezte, aztán jött a tél, így a hadműveletekben hosszabb szünet állt be. A húszeszes svéd sereg azonban Krakkó körül telelt. A svéd sereg alapvetően különbözött a mindenfelől összeverődött, soknyelvű zsoldoscsapatoktól. Nem verbuváltak, sorozással állították, tagjai svédek és kisebb részben finnek voltak, az esetleges lengyel vagy más csapatok, amelyeknek száma később is elenyésző volt, teljesen elkülönülve táboroztak, nem tartoztak a svéd sereghez. Az évenkénti újoncszám kiállítása roppant terhet rótt mindenekelőtt az anyaország parasztságára; a parasztság fiai alkották a sereg zömét. A katonáskodás ideje nem volt megszabva.

A sereg szigorú fegyelemben élt. Az élelmet pénzért vásárolták (a pénzt az elfoglalt városokra és tartományokra kirótt nagy összegű hadisarcokból fedezték). A zsákmányolás, erőszakoskodás szigorúan tilos volt. Ez persze csak azt jelentette, hogy szervezett, nagy atrocitásokra nem került sor, a beszállásolt katonák egyéni erőszakoskodásait nehéz volt megfékezni, s a svéd katonán esett sérelmet kegyetlen szigorral torolták meg. Dél-Lengyelországot valósággal kiélték, az Ágost-párti urak birtokait, mindenekelőtt a Lubomirskiak falvait pedig fel dúlták. Éhség és nyomában járványok ütötték fel fejüket.

A tábor rendje szigorú szabályokhoz igazodott. A zsoldos csapatokkal ellentétben a svéd táborban nem tűrtek nő-

ket, takarodóra mindenkinek csapattesténél kellett lennie. A világnézeti egységet a lutheránus vallás biztosította. Reggel minden csapat áhítatra vonult, utána egész nap gyakorlatozás, vasárnap istentisztelet, melyen a király és a főtiszték is részt vettek. A király maga is egyszerű tábori életet élt, a katonák hozzászoktak, hogy mindig közöttük van, jóban-rosszban osztozik velük. A közlegények dísztelen ruháját hordta, szállása híjával volt minden kényelemnek, álmra is rendszerint ruhástól dőlt le. A követségek fogadásánál sem fejtett ki semmi pompát.

1703 tavaszán újra indult a svéd sereg Ágost ellen. A király a lovassággal előre-nyargalt, április végén Pultusknál szétugrasztotta Steinen generális száz lovasseregét, majd a gyalogsággal körülzárta

a Visztula menti fontos várost és erődöt, Torunt, melyben Ágost nagy nehezen összeszedett egész gyalogsága, 6000 ember bennszorult, majd szeptemberben kapitulált. Svéd kézre került a porosz határra néző Poznań is. Ágost király katonailag teljesen meg volt bénítva.

A svéd hadsereg a nyugati lengyel határon állt, s Károly habozott, ne nyomuljon-e be Szászországba. A szász választófejedelemség ugyanis területileg nem volt közvetlenül határos Lengyelországgal, a közöttük húzódó Szilézia pedig a Habsburg császár fennhatósága alá tartozott. Ekkor még nem merte vállalni a kockázatot, hogy átvonulásával a császárt maga ellen ingerelje.

A fegyverek nyugvását a politikai és diplomáciai élet megélénkülése követte.

A szász haderővel a lengyelországi szász-párt katonai ereje is összeomlott, s a svéd csapatok nyomása alatt immár nem lehetett az új király választását tovább elhúzni. Radziejowski primás még egy utolsó javaslattal próbálkozott: Ágost egyik koronájáról mondjon le, vagy Lengyelországot vagy Szászországot tartsa meg. — Károly azonban elutasította ezt a megoldást.

A Varsóban összeült lengyel országgyűlés rendei konföderációban tömörültek, s miután Horn gróf, XII. Károly megbízottja eredetiben bemutatta Ágost saját kezű levelét, melyben békekötés esetén Lengyelország egyes részeit hajlandó lett volna a svédeknek átengedni, hosszas huzavonák után 1704. április 18-án kimondták Ágost király trónvesztését és ki-

tűzték a királyválasztó országgyűlést. A svédek jelöltje Sobieski Jakab volt, Ágost azonban elraboltatta és fogságra vetette a herceget. Renskjöld generális hiába nyomult utána néhány lovasezred-del, Ágost, foglyával együtt, egerutat nyert. Ilyen körülmények közt Károly választása a művelt poznaíi vajdára, Leszczyński Szaniszlóra esett. Túl fiatal — próbált ellene érvelni a prímás. Annyi idős, mint én — válaszolta a király.

A varsói országgyűlésre nehezen gyűlekeztek az urak, aki csak tehette, inkább elmaradt. A fővárost svéd csapatok vet-
ték körül, — feladatuk a tanácskozás nyugodt légkörének biztosítása, szólt a hivatalos magyarázat. Horn gróf azonban jelen volt a megbeszéléseken. Így is négy hétre volt szükség, míg a rendek június

18-án Leszczyński Szaniszlót megválasztották. A választás törvényessége jog szerint is vitatható volt. Az ünnepélyes koronázást későbbre halasztották. Károly szövetséget kötött Szaniszlóval, 500 000 tallér segélyt ígért neki (amiből 300 000-et ki is fizetett). Az új király hatalma ekkor és később is a svéd fegyvereken nyugodott.

Károly tehát háromévi harcával elérte, hogy új lengyel királyt ültetett a trónra, de még mindig hátra volt Ágost megalázása. Közben pedig a katonai és a politikai helyzet egyre jobban Svédország hátrányára alakult. Péter cár Galíciában találkozott Ágosttal, s a két uralkodó megerősítette szövetségét. A cár évi 300 000 rubel segélyre és 12 000 ember állítására vállalt kötelezettséget. Tárgyalások foly-

tak egy szász—dán—porosz szövetségről is. A cár csapatai közben nemcsak a balti svéd tartományokban terjeszkedtek, hanem Kelet-Lengyelországba is benyomultak, ügyes diplomáciával a maguk oldalára vonva a lengyel főurak egy részét.

XII. Károly, hogy Ágostot elcsípje, 1704 nyarán Galíciába vonult, megsarcolta Lemberget, ezalatt a szász—orosz pártiak megadásra kényszerítették a Varsót védő ötszáz svédet és elfoglalták a fővárost. Károly erre újra Varsó ellen vonult, a lengyel védők meg sem várták. Ősszel nyugat felé fordult, hogy végső csapást mérjen Ágostra.

November 8-án a szász határon szét szórta az új szász fővezér, Schulenburg gróf lovasságát (a teljes megsemmisítés-

től megmentette a korán leszálló őszi este), Ágost azonban ezúttal is kisiklott a kezéből. A svéd seregek a telet s a rákövetkező tavaszt a sziléziai határon töltötték, sakkban tartva ezzel nemcsak Szászországot, de a porosz királyt is, aki végül sem mert nyíltan Ágost oldalára állni.

A több hónapos pihenés jót tett a fáradt svéd seregnek, amely a szász és a szászpárti lengyel csapatokkal való fogócskában száz és száz kilométereket tett meg, a helyzet kibontakozását azonban svéd szempontból éppen nem segítette: Kelet-Lengyelország védtelenül állt az orosz csapatok előtt. 1705 szeptemberében Szaniszlót megkoronázták Varsóban. Lengyelországnak ezzel jog szerint is két királya volt, valójában a svédek és oroszok csatáztak benne egymással.

Az orosz előnyomulás olyan méreteket öltött, hogy a svéd király kénytelen volt egy időre az Ágost elleni háborút abba hagyni. 1705 késő őszén a svéd sereg keletnek indult, Szászország nem kis örömére. Miközben Lewenhaupt generális Gemauerthofnál néhány ezer svédvel szétszórta az északi orosz sereget, Károly Varsó felé menetelt. Visszavette, ki tudja hányadszor, a fővárost, majd január elején, jeges téli időben megindult északra, Grodnónak. A légvonalban 250 kilométeres utat hóban, mocsaras vidéken két hét alatt tette meg, 20 000 emberrel, — olyan menetteljesítmény volt ez, amire abban az időben egyetlen más hadsereg sem lett volna képes. A nyugati nagy háborúban, ahol pedig az éghajlat enyhébb volt, a téli hadjárat ismeretlen

volt. Ogilvi orosz generális, nehogy Grodnóban Károly és Lewenhaupt seregének kettős tűzébe szoruljon, visszavonult kelet felé. Károly a nyomába eredt, a Nyemen folyón vert svéd hajóhidat azonban elvitte a jégzajlás, ez pedig legalább tíznap késést jelentett. Hogy elébe vág hasson Ogilvinek, Károly nekiindult a Pripjaty mocsaraknak, — az olvadás és esőzés azonban megakasztotta útját, s mire újra indulhatott, késő volt: Ogilvi a nagy visszavonulásban felére fogyott, agyoncsigázott seregével Kijevbe érkezett. Itt egyesült a Galícia felől érkező Péter cár által vezetett hadakkal. Az orosz sereget nem sikerült csatára kényszeríteni.

Míg Károly Lengyelország keleti részén az oroszokat üldözte, nyugaton is-

mét fellángolt a harc. Ágost király orosz pénzen, végső erőfeszítéssel újabb 18 000 embert állított talpra s szász földről betört Lengyelországba. Renskjöld generális 10 000 svédde ment ellene, s 1706. február 13-án Fraustadtnál (Wschowa) teljesen megsemmisítette a szász hadat. A hadtörténetírás az ütközetet taktikájában és megsemmisítő hatásában a nagy karthágói hadvezér cannaei csatájához hasonlítja. A győzelem, mellyel a svéd generális marsallbotot és grófi címet szerzett, Ágost utolsó reményét is tönkretette.

Károly 1706 júliusában Volhíniából nyugatnak fordult. A mintegy 500 kilométeres utat kereken egy hónap alatt megtette, s augusztus végén Rawitecznál minden bejelentés nélkül birodalmi terü-

letre lépett. Átkelt az Oderán, átrohant a császári Szilézián s szeptember 6-án seregével Szászországban volt. Nem volt senki, aki feltartóztassa. Körülfogta Drezdát, megszállta Lipcsét és egész Szászországot.

A császári udvarban nagy volt a felháborodás a nemzetközi jog megsértéséért, de a franciákkal folyó spanyol örökösödési háború, mely létében fenyegette a Habsburg-birodalmat, nem tett lehetővé semmilyen katonai megtorlást. A teljesen magára maradt Ágost most végre megtört, s elfogadta a svéd feltételeket. Alig néhány nap múlva, szeptember 24-én Altranstädtben aláírta Károly megalázó feltételeit: lemond a lengyel koronáról, s elismeri Szaniszló királyt. Felbontja szerződését a cárral, megígéri,

hogy mindenkivel szakít, aki Svédországnak ellensége. Lengyel alattvalóit feloldozza hűségesküjük alól, szabadon engedi a két Sobieski testvért, kiszolgáltatja Rheinhold Patkult (akit azután a svéd törvényszék ismét halálra ítélt, és Károly válogatott kínzások közt ki is végeztetett) és az oldalán harcoló orosz segélyhadakat. A 30 000 főnyi svéd had pedig téli szállásra Szászországban marad. A békekötés után a két uralkodó személyesen is találkozott egymással, s együtt ebédeltek. A legyőzött Ágost ruháján csillogtak a sujtások, aranyékszerek, gyémántos csatok. A győztes ekkor is elnyűtt, dísztelen katonazubbonyát és térden felül érő lovaglócsizmáját viselte.

Károly tehát ötéves hadakozással elérte célját, Ágost hatalmát széttörte, őt

magát pedig megalázta. Svédország gyöngülő külpolitikai helyzete megerősödött, a spanyol örökösödési háborúban küzdő hatalmak mindegyike megpróbálta őt beavatkozásra bírni a maga oldalán. XIV. Lajos francia király az elsők közt üdvözölte, s hivatkozva az országaik közötti régi kapcsolatokra, igyekezett rávenni, kössön szövetséget vele. Egy svéd támadás, ez nem lehet kétséges, katasztrofális lett volna a Habsburg-birodalomra, mely ereje végső megfeszítésével tudta csak a francia seregek rohamát feltartani.

A Habsburgok elleni támadásra biztatta a királyt II. Rákóczi Ferenc fejedelem is. A kurucok követei már korábban, 1704-ben és 1705-ben is fölkeresték Károlyt. Segítségét kérték, hivatkozva az elődje, Krisztina királynő és I. Rákóczi

György erdélyi fejedelem közti szerződésre, nemkülönben a magyarországi protestánsok helyzetére, kik a császár nemzeti és vallási elnyomása ellen fogtak fegyvert. Károly, az isten kegyelméből uralkodó király azonban nem vállalhatta koronás királyuk ellen fölkelte rebellisek pártfogását, még kevésbé támogatását. Annyit megígért Rákóczi követének, Ráday Pálnak, hogy a magyarországi protestánsok érdekében szót emel a császárnál, ezt bécsi követe meg is tette, de többre nem volt hajlandó.

Mindeddig ügyelt rá, hogy a császár érdekeit ne sértse, 1707 elején azonban két esemény nagyon felingerelte az impulzív természetű uralkodót. Az egyik, hogy a szászországi orosz segélycsapatok birodalmi területre menekültek, s József csá-

szár arra gondolva, hogy a franciák ellen hasznukat veheti, befogadta őket. De ennél is jobban felbőszítette, amikor tudomására jutott, hogy a labanc magyar főúr, Czobor Márk gróf Bécsben egy előkelő társaságban szidalmazta őt, s a császár ezért nem vonta felelősségre.

A császári udvar legjobb diplomatáját, Zinzendorf grófot küldte kiengesztelésére, a Habsburg szövetséges tengeri hatalmak, Anglia és Hollandia pedig fényes kísérettel Marlborough herceget, a hadsereg főparancsnokát küldték hozzá táborába. Végre is Károly engedett, hiszen célja nem a császár, hanem az orosz cár hatalmának megtörése volt. 1707 szeptember elején Altranstädtben írták alá a megegyezést: a császár kiadja az orosz csapatokat, kiadja Czobor grófot (vele szemben Károly

lovagias volt: miután bocsánatot kért, szabadon engedte), a sziléziai protestánsoknak pedig visszaadja elvett templomait és vallásszabadságukat. A nemzetközi jog svédek által történt megsértéséről, a hívatlan vendégeskedés okozta károkról a császári udvar tapintatosan hallgatott. Amikor a pápai nuncius a császárnak szemrehányást tett, hogy a katolikus egyház érdekeit feláldozta, József fanyar mosollyal válaszolta: „Még szerencse, hogy a király nem kívánta, hogy magam is térjek át a lutheránus hitre. Bizony nem tudom, ebben az esetben mit tettem volna.”

Egész Európa rettegte a győztest, aki megvető módon éreztette hatalmát mindenkivel, s akinek további szándékát senki sem ismerte. De vajon Svédország-

nak mit hozott az ötéves szakadatlan háború s az Ágost elleni győzelem?

A svéd kincstár régen kimerült, az ország lakossága teljesítő képességének határán volt. A nagy összegű hadisarcokat elnyelte a hadigépezet, abból az anyaországnak egy fillér nem jutott, sőt állandóan újabb adók behajtására került sor. Elpusztultak és elvesztek a balti tartományok, s a háború következtében megbénult a tengeri kereskedelem, a svéd városok és polgárságuk fő jövedelmi forrása. A svéd hadsereget az egész világ csodálta és rettegte, a hadi dicsőség azonban komoly véráldozatba került, amit szintén az anyaország viselt. A háború pedig még nem ért véget, ezt az egyet mindenki tudta.

ÉLETHALÁRHARC AZ OROSZ PUSZTÁKON

Egy esztendőre volt szüksége XII. Károlynak, hogy a legfontosabb külpolitikai ügyeket rendezze, hadseregét kiegészítse, nyugat felől hátát biztosítsa.

Pár nappal a császárral kötött szerződés aláírása után a svéd sereg fölkerekedett és megindult kelet felé, Oroszország ellen. Szászországnak kereken 15 millió tallérjába került a megszállás.

Szeptember 21-én Rawicznál a király ismét lengyel földre lépett. Néhány hetet várakozott, míg Svédországból az újabb 9000 újonc megérkezett, aztán folytatta útját északkelet felé, Litvánia irányába. 1708 január legelső napjaiban Toruńnál 46 000 katonával átkelt a Visztulán.

Krassow generális parancsnoksága alatt 8000 embert Lengyelországban hagyott Leszczyński Szaniszló támogatására, maga pedig a svéd elitezredekkel, 38 000 emberrel tovább haladt Litvánia felé. Február elsején, személyesen vezetve az elővédet, Grodnónál az orosz csapatokkal szemben kieroszakolta a Nyeman folyón való átkelést. Egy hónap leforgása alatt 275 kilométert tett meg, télen, nehéz terepen, tüzéséggel és málhával, olyan területen, ahol már az ellenség rajtaütéseivel is számolni kellett.

Az orosz sereg tervszerűen, lassan vonult vissza Kelet-Lengyelországból. Ütközetbe nem bocsátkozott, de a lovasság állandóan csipkedte, akadályozta a vonuló csapatokat. Károly, hogy az orosz főerőket kikerülje, észak felé fordult,

mocsaras vidéken, úttalan utakon vezette katonáit. A nehéz terepen, minden irányba fegyverrel biztosítva útját, állandó manőverezések közepette, feltartóztathatatlanul haladt előre.

Grodnótól Minszk felé fordult a sereg, s néhány hét alatt újabb 250 kilométert tett meg. Március végén, Kelet-Litvániában a szokatlan erővel beköszöntő áradás megálljt parancsolt. A kényszerű pihenőt Károly a litván helyzet rendezésére fordította. A korábban szász-, majd oroszparti lengyel főnemesek egymás után jelentették hódolatukat Leszczyński Szaniszlónak.

Egész Európa lélegzet-visszafojtva figyelte, Litvániából merre indul a király: északra vonul-e a sokat szenvedett balti tartományok felszabadítására vagy Szmoleszknék fordul, a moszkvai útra, beme-

részkedve az orosz pusztákra, ahol idegen hadsereg még nem járt előtte. A svéd politikusok, élükön Piper kancellárral, ellene voltak a Moszkva elleni támadásnak, s Lewenhaupt generális is őket támogatta. Hivatkoztak a hosszú út bizonytalan voltára, a roppant utánpótlási nehézségekre, az újjászervezett orosz haderő nagy számára, s azt ajánlották: a király vesse meg a lábát a Balti-tenger partján, s juttassa lélegzethez a szinte körülzárt anyaországot.

Károly azonban a moszkvai előnyomulás mellett döntött. A nehézségekkel maga is tisztában volt, de meg akarta törni a felemelkedő orosz hatalmat, ez pedig csak a birodalom szívének irányzott merész támadással volt lehetséges. Fenntartás nélkül bizott hadvezéri tehet-

ségében és seregében, mellyel az évek során teljesen összeforrt. A sorozatos sikerek elbizakodottá is tették; ötven svéd testőrrel az egész világon átvágom magamat, mondotta. De arra is számított, hogy Oroszországban szövetségesrel, megjelenése lángra lobbantja a cár vaskezű uralmával elégedetlen nemesség és a parasztság elfojtott ellenállását.

A svéd szárazföldi haderő ekkor 110 000 emberből állt. Ebből 20 000 az anyaországban állomásozott, 15 000 Pomerániában és Holsteinban vigyázott, 15 000 Finnországban, 12 000 Livóniában menetkészen várta az indulási parancsot, 8000 Lengyelországban maradt, 38 000 Károly közvetlen parancsnoksága alatt állt; ennek nagyjából a fele lovas volt, zömükben győzelemhez szokott, veterán katonák,

kitűnő parancsnokokkal, a kor legjobb hadvezérének irányítása alatt. Félelmes hadigépezet, az akkori világ első hadserege; vezércsillaga a katonai dicsőség.

Az orosz haderő összlétszámában nem érte el a svédet, viszont nem volt úgy megosztva. A mintegy 100 000 harcosból 25 000 Pétervár körül helyezkedett el a finnországi svéd erőkkel szemben, 16 000 a Baltikumban, néhány ezren pedig a török határon. A Károllyal szembenéző főszereg 55 000 emberből állt, mintegy 15 000 lovas, a többi gyalogos. Ezt a sereget nem kovácsolta még egybe győztes hadjáratok sora, de a hazáját védte a betolakodó idegennel szemben, s a kétségbeesett elszánás megsokszorozta erejét.

A cár egyébként évek óta tudta, hogy a küzdelem elkerülhetetlen és tervszerű

munkával készült rá. Újjászervezte haderejét korszerű alapokon, német mintára. Megerősítette tüzérségét, s nagy súlyt helyezett a csapatoknak a reguláris harcban való kiképzésére. Nagy lendülettel folytatta az elmaradt ország iparosítását, vashámorokat, ágyúöntő üzemeket létesített, hajóácsoló műhelyeket hívott létre, s ezzel párhuzamosan fokozatosan visszaszorította a korábban mindenható papság és birtokos bojárok befolyását a kormányzatra. Könyörtelen következetességgel és vasakarattal kovácsolta egygyé a viszálykodó tartományokra szakadozott hatalmas birodalmat, miközben fél kézzel állandóan hadakozni volt kénytelen a tengeri kijáratért, hogy fejlődő országát bekapcsolhassa az egyetemes kereskedelem vérkeringésébe. Az el-

maradt bojárság, egyházi támogatással megpróbálta régi hatalmát visszaszerezni, s a nyomasztó adók ellen egyes vidékek parasztsága is fellázadt: Péter mindannyiszor úrrá lett a felkeléseken, s a központi hatalom minden összeütközésből még erősebben került ki.

A nagy próbától, a svédekkel való megmérkőzéstől mégis joggal féltette fiatal országát és hadseregét. Az erőviszonyok kiegyenlítését külső segítséggel igyekezett elérni. Követei végigjárták az európai nagyhatalmakat, barátsági és szövetségi ajánlattal, de eredménytelenül. A spanyol örökösödési háborúba bonyolódott császár, a francia király, a tengeri hatalmak egyként nehéz katonai helyzetükben nem akarták elkötelezni magukat, és főként nem a svédek ellen. Az Ágosttal

kötött altranstädti béke után megpróbálta a lengyeleket maga mellé állítani, s a svéd fegyverekre támaszkodó Leszczyńskivel szemben új, vele szövetséges királyt akart választatni. Ekkor fordult tekintete Rákóczi felé; felajánlotta neki a lengyel koronát, s fegyveres segítséget ígért. A lengyel nemesség azonban az orosz beavatkozással is szemben állt, s csak fegyver kényszeríthette a cáρ oldalára, s a cári jelölt királlyá választására. A pár hónap múlva meginduló svéd támadás azután halomra döntött minden tervet. 1707 végén Oroszország csak saját erejére számíthatott a svédekkel szemben.

Június közepén a svéd sereg megindult keletnek. Két héttel később a Goltz marsall parancsnoksága alatti orosz főerőt

színlelt támadással megtévesztve, a király átkelt a Berezinán, s ezzel orosz földre lépett. Károly terve az volt, hogy Szmolenszken át egyenesen Moszkva ellen tör. A livóniai 12 000 ember — Lewenhaupt generális vezetésével — útközben csatlakozik a fősereghez; a finnországi hadtest ezzel egyidőben Péterváron át északról támad. Krassow csapatai pedig, támogatva Leszczyński lengyel hadától, Galíciából Ukrajnán át nyomulnak előre. Legkésőbb Moszkva előtt az orosz haderőt ütközetre kényszeríti és megsemmisíti.

A cár védelmi stratégiája az ellenség erejének lassú felörlésére irányult. A svéd sereg útjában hősi elszántsággal elpusztította saját országát, a lakóházakat felgyújtották, a gabonát, takarmányt meg-

semmisítették, a falvak lakóit más vidékre vitték: a betolakodók ne találjanak se szállást, se élelmet, se munkaerőt. Az orosz főszereg a Dnyeper mögött állt fel, a vezérek azonban szigorú parancsot kaptak, hogy nyílt csatába ne bocsátkozzanak. Nehezítsék a svédek előrehaladását, rajtaütésszerű támadásokkal öröljék a csapatok ellenállási erejét, de ütközetet ne kockáztassanak. Hadd vonuljon a király minél messzebb saját bázisaitól.

Károly július 12-én érkezett a Dnyeperhez, s 13-án éjjel, szakadó esőben, az elsők között úsztatott át a folyón Golovcsinnél. Seremetyev tábornok csapatai kemény ellenállást tanúsítottak, a svédek végül mégis kikényszerítették az átkelést. Július 18-án a király bevette Mohiljovot, s ezzel északról a dnyeperi

orosz védőállások hátába került. Az orosz hadsereg azonban idejében visszavonult.

Ezután hosszabb szünet következett a hadműveletekben: XII. Károly várta Lewenhaupt hadtestét. Elsősorban nem is a 12 000 főnyi erősítésre volt szüksége; a balti sereg kísérte az orosz hadjáratra régóta készített szállító oszlopot: a kocsikon a sereg élelemraktára, gabona az embereknek és abrak a lovaknak, nagy mennyiségű tartalék felszerelés, fegyver, lőszer, ruhanemű és az otthon öntött új ágyúk. A több ezer kocsiból álló menetoszlop azonban a tervezettnél lassabban haladt előre, s azzal, hogy a svéd fősereg előnyomulása megbénult, előnyhöz jutottak az oroszok. Új védelmi állásokat építettek, amellyel elzárták a Moszkvába vivő utat, egy erős orosz

különítmény pedig a király hátában, a Dnyeper túlsó partján felhúzódva, október 9-én Leszmajánál megtámadta és szétszórta Lewenhaupt seregét. A vezér két hét múlva jelentkezett Károly táborában, 6700 emberrel. A sereg málhája, az élelem, a fegyverek, a felszerelés, amit az anyaország a legnagyobb nehézségek között teremtetett elő, megsemmisült, illetve az oroszok kezére került. Ezt a veszteséget többé nem lehetett pótolni.

Nagyjából ezzel egyidőben értesült a király a finnországi sereg kudarcáról is. Lybecker generális támadása csúfos vereségbe fulladt. Csapatait a pétervári orosz erők a tengernek szorították. A svéd flotta ugyan a 15 000 emberből 7000-et megmentett, az egész hadifelszerelés és

az óriási értéket képviselő több ezer ló azonban megsemmisült, a svédek maguk pusztították el, hogy az ellenség kezére ne kerüljön.

Nem volt szerencsésebb Krassow sem, aki erejét a lengyel főurak elleni harcokban szétforgácsolta, s mire Ilyvót (Lwów), Galícia fővárosát bevette, a tél is megérkezett. Az ukrajnai előnyomulásra nem is gondolhatott.

Ugyanakkor a cár magához vonta a dél-oroszországi Baur vezette 10 000-es hadtestet, s ezzel komoly számbeli fölénybe jutott. Generálisai egyre inkább hozzáértettek a feladatokhoz, az első győzelmek önbizalmat és lelkesedést öntöttek a katonákba, akikben tudatosult, hogy hazájukat védik. Mégis a cár ekkor még egy kísérletet tett a nagy összeütkö-

zés elkerülésére. Porosz közvetítéssel megüzente Károlynak, hogy kész lemondani baltikumi hódításairól, elismeri Leszczyński Szaniszlót lengyel királynak, ha Pétervárt és a Néva torkolatát megtarthatja. Károly azonban feltétel nélküli megadást kívánt. Ezzel a politikai tárgyalás utolsó lehetősége is elmúlt, immár csak a kard dönthetett.

Pedig a svéd sereg nehéz helyzetben volt, Károly elgondolásai egymás után megghiúsultak. A moszkvai utat elzárták az új erődített állások, az egyenes támadás viszont az egyre hidegebbre forduló időben kockázatos lett volna. A Moszkva elleni támadás szempontjából az adott helyen való kitelelés lett volna talán a leghasznosabb, — ha a tervszerűen elpusztított vidékeken legalább fedelet és valami

ennivalót találtak volna. De nem volt egyik sem. A sereg lisztkészlete pedig szűkösen három hétre volt elegendő. Voltak a király környezetében, akik a Lengyelországba való ideiglenes visszavonulást ajánlották. Az ilyen visszavonulás azonban, az erőre kapott orosz hadsereg állandó támadásai közepette, megtizedelte volna a sereget, amellet az egész világ előtt az oroszországi hadjárat kudarcát bizonyította volna.

Egy lehetőség mutatkozott, egyébként nem kevésbé kockázatos, hogy átveszi a Krassow-hadtest feladatát és a sereggel Ukrajnába vonul. A király titokban már régebben érintkezésben volt az ukrainai kozákok hetmanjával, az idős Mazepával, aki a kozák függetlenségi törekvések megtestesítőjeként az önálló ukrán állam

létrehozásán fáradozott nagy titokban. Mazepa elérkezettnek látta a pillanatot, hogy svéd támogatással elszakadjon a cártól, s éppen ezekben a hetekben konkrét ajánlatot tett Károlynak: ha Ukrajnába jön, 40 000 emberrel mellé áll; kilátásba helyezte a zaporozsjei kozákok, sőt a Péterrel ellenséges krími tatárok csatlakozását is. Ukrajnában a svéd sereg áttelelhet, s tavasszal megindulhat a nagy támadás.

November elején Mazepa személyesen jött a svéd táborba, Károly katonai pompával fogadta. A hónap derekán a sereg megindult dél felé. Miközben a svédek az Ukrajnát határoló Gyeszna folyón az átkelést kierőszakolták, Mensikov generális hadai elfoglalták Baturin erődjét, s Mazepa itt felhalmozott egész fegyver-,

lőszer- és élelmiszerkészletét megsemmisítették, többek közt 60 ágyút zsákmányoltak. Az Ukrajnába érkező svéd királyhoz pedig a beígért 40 000 helyett nem egészen 2000 főnyi doni kozák csatlakozott — a zaporozsjeiek meg sem mozdultak. Azaz ők is, ahogy a doniak is, részben fegyvert fogtak, de a svédek ellen. Könnyű lovas egységeik rajtaütéseikkel komoly károkat okoztak a svéd gyalogságnak és vértess ezredeeknek.

November végén beköszöntött a tél, s kemény fagyot hozott egész Európában. Nemcsak a Keleti-tenger fagyott be, hanem Franciaországban a Rhône is, sőt, amire emberemlékezet óta nem volt példa, a velencei lagúnákat is jég fedte. Az ukrajnai hadműveletek azonban tovább folytak. Az irtózatos hideg a sereg-

ből több áldozatot szedett, mint egy-egy ütközet.

A svéd menetoszlop a felégetett Baturinnál átkelt a Szejm folyón, s január elején Harkovhoz érkezett. A király személyesen vezette az erődítmény ellen a döntő rohamot, ez volt a tél utolsó hadművelete, a hideg megbénított minden további harci cselekményt. A svéd sereg Harkovtól délnyugatra, Poltava térségében téli szállásra tért. A 38 000 emberből csak 25 000 maradt, ehhez járult Mazepa 1500 kozákja. Míg 1708 nyarán légvonalban 400 kilométerre álltak Moszkvától, ez a távolság 750 kilométerre nőtt. Az ukrajnai téli hadjárat kudarcba fulladt.

Áprilisban a hadműveletek újra indultak, a svéd sereg megkezdte a poltavai

erőd ostromát. Az orosz csapatok Poltava mögött, Harkov körül gyülekeztek, — egy részük minden eshetőségre számítva a galíciai utat zárta el a lengyelországi Krassow-hadtest előtt.

Az ostrom részben időhúzási célból folyt, XII. Károly ugyanis a török Portával kezdett tárgyalásokat. Péter cár déli terjeszkedése, Azov elhódítása súlyosan érintette az oszmán birodalom érdekeit, s a király azt remélte, hogy a nagyvezér megragadja az együttes támadásban rejlő előnyöket. Hetek, hónapok múltak, követek jöttek és mentek, a Porta azonban nem merte vállalni a hadjáratot üres kincstárral, ezernyi belső nehézség közepette. A krími tatárok kánja, Devlet Giraj kész lett volna 30 000 emberrel azonnal a svédek segítségére sietni, a

Porta azonban nem adott engedélyt vazallusának. A tárgyalások eredménytelenek maradtak.

A svéd sereg helyzete egyre nehezedett. Utánpótlási lehetőségeitől, hovatovább a külvilággal való érintkezéstől is teljesen elvágták, lőszere, emberállománya fogyott, s féltő volt, hogy teljesen felmorzsolódik, mielőtt egyáltalában ütközetbe bocsátkozhat. Az oroszok a jól bevált taktikát követték továbbra is: nyugtalanították az ellenséget, de nyílt csatába nem bocsátkoztak. Két hónapon át szinte farkasszemet nézett egymással a két sereg: a svédek Poltava körül, tőlük keletre az oroszok, köztük a Vorszkla folyó. Az orosz csapatokat Mensikov és Seremetyev generális vezette, június derekán a cár is megérkezett csapatai közé.

Június 27-én egy kisebb orosz csapat a svéd táborra támadt. A csetepatében XII. Károly a bal lábába lövést kapott. Irtózatos akarattal nyeregben maradt, tovább verekedett, a harc végén azonban ájultan zuhant le lováról. A vezényletet át kellett adnia Renskjöld marsallnak. A fraustadti győző, Károly egykori katonai nevelője, talán az egyetlen, akit a király az oroszországi hadjárat nehéz napjaiban bizalmába fogadott, kitűnő katona és hadvezér volt. A király megsebesülése azonban nyomasztóan hatott az, amúgy sem lelkes seregre.

Ugyanazon a napon, június 27-én este az orosz haditanács elhatározta, hogy átkel a folyón és segítségére megy a végső veszélyben levő poltavai erődnél. Bekövetkezett, amire a király oly régóta

várákozott: közelgett a nyílt ütközetben való megmérkőzés napja.

Június 28-án a cári sereg megkezdte Poltavától északra az átkelést a Vorszk-lán; a svédek nem zavarták, július 2-ára az átkelés befejeződött, s a cár megerősítette állásait. A király közben seblázba esett, már az életéért aggódtak, de 2-ára jobban lett és hordágyon a csapatok közé vitette magát. A cár két napot pihentette seregét, majd az orosz csapatok lassú mozgással előretolták állásaikat. Július 7-ére a két sereg harc-közelbe ért. Az oroszok oldalán 32 000 gyalogos, 10 000 lovas és 72 ágyú, a svédek-nél 10 000 gyalogos, 14 000 lovas és 30 (más források szerint csu-pán 4) ágyú. A svéd sereg átvette a kezdeményezést.

Július 7-én éjjel Renskjöld csatasorba állította a svédek. A királlyal megbeszélte haditerv az orosz hadsereg teljes megsemmisítését tűzte ki célul: a svéd gyalogság Lewenhaupt parancsnoksága alatt meglepetésszerűen betör a megerősített állásokba, azokat elfoglalja, a négy földbástya ágyúit elnémítja, aztán derékszögben jobbra fordul, s mielőtt az orosz gyalogság felfejlődhetnék, lerohanja. A lovasság Creutz generális alatt, az orosz gyalogság és Mensikov lovasai közé ékelődik, közbefogja és megtöri az orosz lovasságot, majd a gyalogság segítségére megy, oldalba kapja a cár főerejét, s az egyesült svéd sereg a Vorszklába szorítja és megsemmisíti az orosz haderőt.

Július 8-án hajnalban a támadás még szinte sötétben indult, de nem sikerült

meglepni az oroszokat. A négy rohamoszlopba tagolt svéd gyalogság alig ért látótávolságba, a földbástyákon riadót fújtak. Peregtek a dobok, megszólaltak az ágyúk, az orosz sereg harcra sorakozott. A svéd gyalogság erős küzdelemben behatolt a bástyák közé, a lovasság északnak kerülve, az orosz lovasságra vetette magát. Három bástya rövidesen a svédek kezére került, a délnyugati bástyánál azonban az ostromlók nem boldogultak a túlerővel. Renskjöld a balszárnyról erősítést dobott át, 6 ezred, a svéd gyalogság egyharmada itt harcolt, de a bástyát elfoglalni nem tudta. Közben a főerő előrenyomult, s ez a 6 ezred lemaradt. A csata során nem is tudtak többé fölzárkózni. A svéd és az orosz gyalogság aránya, mely a csata kezde-

tén egy a háromhoz volt, ezzel jelentősen megváltozott: egy az öthöz. A lovasságnál viszont a svédek oldalán volt a számbeli fölény. Hat oszlopban, széles fronton végrehajtott rohamukat az orosz lovasság nem tudta feltartani, sorai összezavarodtak és hátrálni kezdett, majd egyes részei megfutottak. Creutz kiadta az üldözési parancsot. Az orosz lovasság teljes kikapcsolására azonban már nem volt mód: a lovasság új parancsot kapott.

A 6000 svéd gyalogos közben a földvárak közt felsorakozott. A csataterv első része, ha nem is teljes sikerrel, befejeződött, következett a második, a döntő. Minden azon múltott, sikerül-e az orosz gyalogság ellen a támadást megkezdeni, mielőtt a szűk táborból kibontakozva, hadirendbe áll. Nem sikerült. Ennek

ellenére Lewenhaupt támadásra indította ezredeit. A küzdelem irtózatos elkeseredéssel folyt mindkét oldalon, a cár maga is a küzdők közé állt. Ekkor kapta a parancsot a svéd lovasság, hogy abba-hagyva az üldözést, vágjon az orosz gyalogság oldalába. Creutz széles arc-vonalon indította rohamát, de a balszári y támadása a közbeeső mocsaras rész miatt teljesen elakadt, s így a svéd lovas-ság egyharmada kikapcsolódott a harc-ból, ahogy kikapcsolódtak a velük szem-ben álló orosz erők is. Az orosz gyalog-sági centrum a roham alatt így is megin-gott. A legkritikusabb percekben azután megjelent Mensikov vezetésével a megfu-tamított, de közben újra felsorakozott orosz lovasság, s hátba támadta Creutz jobbszárnyát. Ezzel a csata sorsa eldőlt.

A svéd gyalogság egy ideig helytállt, majd úrrá lett rajta a teljes pánik. Renskjöld a megingott gyalogsági jobbszárnyra sietett, de már nem segíthetett. A király lóvontatású hordágyával maga is a hátráló gyalogsághoz hajtatott, lovait azonban kilőtték, majd a hordágyat is találat érte, széttört. A lábseb felszakadt, vérzett. Károly egy gazdátlan lóra ugrott, a lovat kilőtték alóla. Ekkor egyik testőrtisztje adta át a lovát. Csak katonái önfeláldozásának volt köszönhető, hogy Lewenhaupttal együtt megmenekült. A svéd gyalogság azonban teljesen megsemmisült. A csata néhány óra alatt véget ért.

Délre az utolsó svéd gyalogos csoport is megadta magát, az orosz sereg azonban nem kezdett üldözésbe. Péter

cár óvatos volt, mintha maga sem hinné, hogy ilyen nagy győzelmet aratott ellenfelén. A csatatér mögött, egy mocsaraktól védett kis falucskában Creutz generális összeszedte a lovasezredeket, még 9000 lovasa volt. A málna nagy része és a tüzérség fele megmaradt, a királyi kancellária iratai is. Piper kancellár azonban az oroszok fogságába esett, ahogy Renskjöld marsall is, s egy sor magas rangú svéd tiszt, köztük Hamilton tábornok, Meyerfeld generális, a fiatal Miksa Emánuel württembergi herceg és Károly titkára, Hermelin. Miközben a győztes cár katonai tiszteletadással fogadta a fogoly generálisokat, és megbecsülése jeléül kardját nyújtotta át a fegyvertelenül eléje vezetett Renskjöldnek, a porosz követ, uralkodója nevében felajánlotta

közvetítését a királynál. Károly ereje utolsó maradványával elutasította a tárgyalást.

A szürkület beálltakor Lewenhaupt kiadta a parancsot az elvonulásra. Mivel nyugat felé az utat elzárták az orosz csapatok, az egyetlen lehetőség dél felé mutatott. A király magas lázban, öntudatlanul feküdt a kancellár megmentett kocsijában.

A visszavonulók másnap estére a Vorszkla és a Dnyeper egybeömléséhez értek, Perevolocsna faluhoz. A folyón túl már a zaporozsjei kozákok földje terült el. 10 000 ember és majdnem ugyanannyi ló átszállítására azonban a sebtében összeácsolt néhány tutajon napokig is eltarthatott volna az átkelés, s közben számítani lehetett az üldöző

oroszok megjelenésére. A király hallani sem akart róla, hogy a legválságosabb időben elszakadjon seregétől, generálisai azonban végül is meggyőzték. Abban egyeztek meg, hogy Károly egyenesen török területre megy, a sereg pedig délkeletnek fordul, a krími tatárok földjére. Július 10-én éjjel a király 1300 válogatott emberrel átkelt a Dnyeperen, kíséretében volt a nagybeteg Mazepa is. Lewenhaupt a csapatokkal maradt.

Július 11-én hajnalban Mensikov herceg beérte a menekülőket, seregével megszállta a falut övező dombsort: 9000 embere volt, 5000 gyalogos, 4000 lovas és tüzérség. Számban a svédek fölényben voltak (az oldalvédek bevonásával létszámuk 13 000 fő), egy oldaltámadással még kikényszeríthették volna a Vorszklán

való átkelést. Az erkölcsileg megtört, vert sereg azonban már nem volt képes erre, a fásultságot a pánik s a félelem váltotta fel. Lewenhaupt idegei is össze-roppantak: az ezredeket megszavaztatja, akarnak-e harcolni. A kancelláriai irattárat felgyújtják, az ágyúkat beszögezik, a lőszerkészletet megsemmisítik, s a svéd sereg harc nélkül magadja magát Mensikovnak.

A félelmetes svéd ármádia megsemmisült. Az orosz nép megvédte hazája szabadságát.

KÉNYSZERŰ PIHENŐ TÖRÖKORSZÁGBAN

A Dnyeperen való éjszakai átkelés után a király és kísérete azonnal nekivágott az ukrainai sztyeppnek. Tikkasztó hőségben, úttalan utakon haladtak a török—oroszharcok során elpusztult lakatlan vidéken. Élelmük elfogyott, szerezni nem lehetett, a vezetéklovakat kellett feláldozni.

Tíznapig erőltetett menet után a Bug alsó folyásához érkeztek, már török területen. Az ocsakovi pasa az átkelési engedélyt csak a király személyére akarta megadni, a tárgyalások elhúzták az időt, s néhány százan még az innenső parton voltak, amikor Volkonszkij herceg üldöző orosz lovasai beérték a menekülőket. Rövid küzdelem után fogságba ejtették

őket, nem törődve azzal, hogy már török területen vannak. A Bugon átkeltek azonban megmenekültek. Július 21-én, majd 300 kilométeres út után, XII. Károly Ocsakovba érkezett, a Fekete-tenger partjára.

A király lassan épült sebéből, lelkiereje azonban egy pillanatra sem tört meg. Abban a hiszemben, hogy lovassága átvágta magát a Krím félsziget felé, már másnap futárt indított a krími tatár kánhoz és kérte, Lewenhaupt seregének adjon bebocsátást országába. Egy másik futár Stockholmba vitte a szigorú parancsot a kormányzótanácsnak, hogy az elpusztult ezredek helyett azonnal kezdjék meg újak felállítását. Leszczyński Szaniszlónak megüzente, hogy Dél-Lengyelországból hamarosan újra kezdi a cár

elleni harcot és kamatostól visszaadja, amit kapott. A negyedik futár a Portára, a török fővárosba indult: a szultán vendégbarátságát és támogatását kérte. Két nap múlva egyszerre tudta meg kisebbik húga otthon történt halálát (amit sebesülése miatt eddig eltitkoltak előtte) és lovasságának pusztulását. Azt mondják, a hír hallatára egy arcizma sem rándult, de visszavonult és napokig senkit sem akart látni. Lewenhauptnak sohasem bocsátotta meg, hogy harc nélkül letette a fegyvert.

Az ocsakovi pasa barátságtalan magatartása miatt néhány nap múlva a király felszedelődzködött és augusztus elsején, újabb menekülő csoportokkal, részben kozákokkal több ezerre növekedett kíséretével nyugatra vonult a Dnyeszter

mellé, Benderbe. Lábsebe még sajgott, de már lóra ült. Juszuf pasa a benderi szeraszkiez, nagy csodálója volt Károlynak; katonai tiszteletadással fogadta és uralkodója nevében a birodalom oltalmáról biztosította őt és Mazepát, akinek kiadatása ügyében a cár már lépéseket tett. A városban házat ajánlott fel a királynak. Károly azonban katonái közt maradt, a Dnyeper-parti sáttortáborban. Később az alacsonyan fekvő, a folyó áradásaitól veszélyeztetett területről néhány kilométerrel arrébb költözött, Varmica faluhoz. Itt néhány erős kőépületet is emeltek, egyet a kancellária és a testőrség, egyet a király és főtitkárjai számára.

Augusztus legelső napjaiban Meyerfeldt generális érkezett Benderbe, a cár békeajánlatát hozta: Károly mondjon le a

balti államokról az oroszok javára, az anyaország melletti szigeteket adja át Dániának, ismerje el II. Ágost lengyel királyságát és szolgáltassa ki Mazepát. A király elutasította az ajánlatot. Néhány hét múlva személyesen kísérte utolsó útjára a meghalt hetmant.

A poltavai csata, a svéd sereg pusztulásának híre hetek alatt bejárta Európát, és első következménye a Svédország elleni hármasszövetség újjáéledése volt. II. Ágost kiáltványban jelentette be, hogy a lengyel trónról való kikényszerített lemondását semmisnek tekinti, és néhány ezreddel azonnal behatolt Lengyelországba. A cár hadai a Leszczyński elleni harc ürügyén megszállták az ország keleti részét. Október végén Torunban Péter és Ágost személyes találkozón meg-

újították a svédellenes szövetséget, néhány hét múlva Dánia is csatlakozott. A cár tárgyalta Frigyes porosz királlyal is, Poroszország azonban egyelőre még nem avatkozott be. Novemberben megkezdődött az orosz támadás a balti tartományok még svéd kézen maradt nyugati részei ellen, s ezzel egyidőben a dán flotta is megindult Skönen sziget megszerzésére. Az orosz hadjárat megkezdésekor Skandináviában hagyott hadtest már korábban nagyrészt felőrlődött a finnországi harcokban, az anyaország szinte védtelenül állt.

Károly az oroszországi hadjárat teljes kudarca, hadseregének pusztulása után sem volt hajlandó tudomásul venni a svéd katonai hatalom összeomlását, s ahelyett, hogy gyors békekötéssel menteni igye-

kezett volna a még menthetőt, konokul a további harc mellett döntött. Terve az volt, hogy ahogy lehet, visszatér Lengyelországba és újra kezdi a fegyveres küzdelmet. Krassow generális, a főleg pomerániai németekből álló egyetlen érintetlen svéd sereg vezére parancsot kapott, hogy vonuljon délkelet felé és nyissa meg a király számára az utat. Ugyanakkor Gyllenkrok ezredest ezer emberrel Benderből Moldva felé küldte az átvonulási lehetőségek kifürkészésére. Krassowot azonban a Visztula mentén előnyomuló, nagy túlerőben levő orosz és a nyugatról érkező szász csapatok északnak nyomták, s végül megtizedelt hadával visszavonult Pomerániába. (Seregének néhány száz svéd harcosból álló leszakadt töredéke Magyarországon

Rákóczi szolgálatába állt.) Gyllenkrok pedig még török területen embereivel együtt az orosz lovasság fogságába került. A lengyelországi út járhatatlan volt.

Stockholm az ármádia pusztulásáról az első biztos híreket Meyerfeldt generális szájából kapta, szeptember közepén. Ezrek és ezrek álltak komor némaságban a főváros utcáin, hogy meghallgassák a király parancsát, mely további küzdelemre, minden eddiginél nagyobb áldozatokra szólította fel őket. Az ősi ellenség, a dánok támadása még egyszer megmozgatta egész Svédországot. Néhány hét múlva Stenbock generális vezetésével 20 000 harcos indult a dánok ellen, jó részük önkéntes újonc, gyöngé felszereléssel.

Ilyen körülmények között Károly számára, ha a harcot folytatni akarta,

csak egy lehetőség maradt: a Portát harcba indítani a cár ellen.

Az egykor félelmes török birodalom, melynek politikai és katonai erejét XII. Károly ugyanúgy túlbecsülte, mint kortársai legtöbbször, óriási belső bajokkal küzdött. Az évszázados lassú hanyatlást a Köprülü családból való nagyvezérek vaskezű kormányzása a XVII. század második felében egy időre, látszatra mintha megállította volna, a Bécs 1683-as sikertelen ostromát követő magyarországi háború azonban már teljes meztelenségében előtárta a birodalom gyengeségét. Az 1699-es karlócai békében a Porta, hogy a teljes összeomlást elkerülje, megálázta magát a császár előtt, s a Temesköz kivételével lemondott magyarországi hódításairól, majd egy esztendő múlva

Dél-Ukrajnát és az azovi kikötőt az oroszoknak engedte át. A teljesen korrump kormányzat azonban a sorozatos janicsárlázadások, palotaforradalmak és pénztelenség közepette a béke éveiben sem tudta megállítani a lejtőre került birodalom züllését. A béke, mely leplezetlen beismerése volt a gyöngeségnek, gyűlölt volt a hadsereg és a fanatikus mohamedán tömegek szemében. Ezek a birodalom nagyságát és dicsőségét a hódító politikával kapcsolták egybe, s Ahmed szultánban, a nagyvezérben és a főméltóságok nagy részében, akik a birodalom gyöngeségének a tudatában, de meg tehetetlenségből is a Habsburg és orosz béke mindenáron való megtartásán voltak, árulót láttak. A tömegek hangulata azonban nem juthatott érvényre.

XII. Károly megjelenése az oszmán birodalomban új erőt öntött a török háborús pártba, mely hangosan hirdette, hogy ütött az oroszokkal való leszámolás órája. Kapóra jött, hogy a tízéves orosz—török béke is éppen lejáróban volt. A háborús párthoz tartozott a benderi szeraszkiek is, ahogy a határmenti pasák zöme, és mindenekelőtt Devlet Giráj tatár kán, akinek országát legközvetlenebbül érintette az orosz terjeszkedés. Károly emberei sorra járták a török főembereket, a nagyvezért, a muftit, tárgyaltak a nagy befolyású Valida szultánával, III. Ahmed anyjával, támogatást szereztek a tengeri hatalmak követeinél, Károly pedig Rákóczi fejedelem közvetítésével még a franciák közbenjárását is kérte. Persze az orosz diplomácia sem maradt tétlen,

s olyan fegyvere volt, amivel a svédek nem rendelkeztek: Tolsztoj követ jó pár zacskó aranyat szétszogatott megvesztegetés, vagy ahogy a törökök finoman kifejezték, virág gyanánt.

A svéd diplomácia erőfeszítései végül sem vezettek sikerre. A nagyvezér minden tiszteletet megadott Károlynak, tábora elé janicsár díszőrséget rendelt, rendszeres havi pénztámogatást utalt ki katonái ellátására, a szultán nemes arab paripákkal kedveskedett neki, követeit pedig arannyal hímzett kaftánnal ajándékozta meg, — 1710 januárjában azonban megújították a békét a cárral.

Mégis, a békekötés utáni hónapokban nagyot fordult a Porta helyzete. Az oroszok lengyelországi terjeszkedése aggodalommal töltötte el a szultánt és kor-

mányát, elsősorban az, hogy a cár a maga oldalára vonta a török vazallus Moldvát és Havasalföldet, s ezzel az egész balkáni oszmán uralmat veszélyeztette. Amikor a Stenbock generális által a dánokon 1710. február 28-án Hälsingborgnál aratott nagy győzelem híre megérkezett — a győzelemmel megmentette a svéd anyaországot az előzőnléstől, a törökök előtt pedig helyreállította a svéd fegyverek becsületét —, a háborús párt felülkerekedett Isztanbulban. Csorli Ali nagyvezér megbukott, s a nagy hadvezérek leszármazottja, Köprülü Numan lépett helyébe. Néhány hónap múlva ugyan a szultán őt is elbocsátotta a birodalom elmaradt közigazgatásának modernizálását ellenző török nemesség nyomására, de utóda, Baltadzsi Mehemet is az oroszellenes

politikai vonalat képviselte. 1710 őszén Isztambulban felvonták a szultán hadi sátorát, ami háborút jelentett. A svéd király erőfeszítései nem voltak hiábavalók.

XII. Károly maga akarta a török sereget vezetni gyűlölt ellensége ellen, ezt azonban a Porta büszkesége nem engedhette meg. Azt viszont, hogy tanácsadóként tartózkodjék a nagyvezér oldalán (az elpuhult szultán a hadjáratban nem vett részt), ő tartotta lealázónak magára. A svéd katonaság a lengyel Poniatowski gróf parancsnoksága alatt felvonult, a király azonban úgy döntött, hogy Benderben marad. Később keservesen megbánta ezt az elhatározását.

Ahogy a fű kizöldült, a tatár kán könnyű lovasai már mozdultak is, 1711 tavaszán. A török főereg nyár elején

indult Isztanbulból Drinápolyon át északra, útközben csatlakoztatva az anatóliai hadtestet, s a balkáni helyőrségeket. A kereken százezer főt számláló sereg átkelt az Al-Dunán, júliusban a moldvai határon járt. A cár, hogy Moldvát biztosítsa, seregével átkelt a Dnyeszteren, a Prut mocsarai közt azonban a nagyvezér kelepcéjébe futott: 40 000 emberével teljesen bekerítették. Az orosz sereg sorsa Baltadzsi Mehemet kezében volt, aki a váratlan győzelemnek úgy megörült, hogy azonnal elfogadta a cár békeajánlatát. Péter lemondott Azovról, megígérte, hogy leveszi kezét Moldváról, és kiűríti Lengyelországot. Ennek fejében csapataival, teljes fegyverzettel, szabad elvonulást kapott. Lehet, hogy Baltadzsi nem akarta gyengíteni Orosz-

országot, nehogy az általa lekötve tartott politikai és katonai erőket Törökországra szabadítsa. Voltak, akik tudni vélték, hogy a cár megvesztegette.

A béketárgyalások első hírére Poniatowski futárt küldött Benderbe XII. Károlyhoz, az üzenet egy sebtében írt kis cédula volt: azonnal jöjjön a táborba, talán még megakadályozhatja a tragédiát. Július 21-én szürkületkor ért a futár Benderbe, s a király azonnal lóra vetette magát. A 90 kilométeres utat megállás nélkül nyargalta végig, de már elkésett: a békét megkötötték. A király éktelen haragra gerjedt, a nagyvezér sátrába rohant s szemrehányásokkal illette Ali pasát. Jogomban áll háborút indítani és békét kötni — felelte nyugodt hangon a nagyvezér. De hiszen kezedben volt az

egész orosz sereg — kiáltotta Károly —, olyan feltételeket szabhattál volna, amelyet csak akarsz, a cárt pedig rabként vihetted volna Isztanbulba. A török nem jött ki a sodrából, s hűvösen csak ennyit válaszolt: nem vezetne jóra, ha minden uralkodó országától távol tartózkodnék. Aztán, mert eljött az imádkozás órája, sarkon fordult és eltávozott.

A nagy alkalom a cár erejének megtörésére elmúlt. A felháborodott szultán megfojtatta a nagyvezért, ez azonban a dolgokon már nem változtatott.

Károly a következőkben sem szűnt meg újabb háborúra tüzelni a török méltóságokat, ennek a nemzetközi feltételei azonban egyre kevésbé voltak meg. A spanyol örökösödési háborúban a harcoló felek béketárgyalásokat kezdtek,

s a Porta attól félt, hogy a császár ellene fordul. Lengyelországban megszilárdult II. Ágost uralma (Leszczyński Szaniszló rangrejtve Benderben Károly elé járult, hogy engedélyét kérje lemondásához, amit azonban nem kapott meg.) Riga elestével a svédek teljesen kiszorultak a balti tartományokból, s Finnország nagy része is a cár kezére került. A Svédországgal ellenséges államok isztanbuli követei pedig mind határozottabban kívánták, hogy a Porta vonja meg a menedékjogot Károlytól. Az új nagyvezér, a grúziai Juszuf pasa úgy akarta magát a kellemetlen helyzetből kivágni, hogy felajánlotta a királynak, megszerzi a császár engedélyét az országain való átvonulásra, több ezer tatár lovast rendelt kíséretére, vagy ha tengeren akar hazatérni, tárgyal

a francia és az angol követtel, — Károly azonban makacsul elzárkózott mindegyik megoldás elől. 1713 elejére azután elfogyott a Porta türelme, s a szultán fermánban közölte vele: ha szépszerével nem távozik, erőszakkal viszik Szalonikibe, s átadják a franciáknak. A király válasza ismét elutasító volt: nem enged az erőszaknak. Török földön marad, amíg a helyzet úgy nem alakul, hogy csapataival hazaindulhat. S mintegy alátámasztandó elszántságát, házáat és annak környékét sáncokkal erősítette meg.

Károly makacssága végre is erőszakosabb eszközökre kényszerítette a nagyvezért. A tatár kán és a benderi szeraszkiek parancsot kaptak, hogy fegyverrel is fogják el a királyt. A Benderben tartózkodó holsteini követ, Fabrice, az angol

diplomata Jeffreys, Poniatowski, Károly kedvelt híve, közvetíteni próbáltak, a király azonban minden alkut elutasított. Amikor pedig a janicsárok — akik fél-istenként tisztelték a „vasfejűt”, ahogy maguk közt nevezték — követséggel keresték fel, hogy ellenállása céltalanságáról meggyőzzék, kiutasította őket.

Február 10-én, egy vasárnap délelőtt a király éppen udvari papja prédikációját hallgatta, amikor a törökök és a tatárok rátámadtak a táborra. A 300 főnyi svéd őrséget lerohanták, a királynak alig volt annyi ideje, hogy 50 emberrel eltorlaszolja magát a kőházban. Három órán át védte a házat, miközben egy golyó oly közel súrolta arcát, hogy szemöldökét leperzselte. A törökök élve akarták kézrekeríteni, ezért rágyújtották a tetőt,

mely óriási fáklyaként égett a korán beköszöntő szürkületben. A tetőgerendák bezuhanása kitörésre kényszerítette a királyt, a janicsárok tömege azonban egykettőre lefegyverezte. Főtisztjeit kifosztották, volt akit bántalmaztak, a királyt magát félelemmel vegyes tisztelettel vitték a szeraszkiek elé. Az ostromot, amelyről több szemtanú leírása ránk maradt, a török krónikások „Kalabalik” néven említik: oroszánvadászat.

Károlynak igaza volt: a Porta meg akarta félemlíteni, de a mohamedán vallási parancs nem engedte volna, hogy őt vagy katonáit kiszolgáltassák. A királyt — kísérőitől elszakítva — Drinápolyban internálták, majd miután átvészelt egy súlyos maláriát, a közeli Dimotikéba vitték.

A magára maradt, végsőkéig kimerült Svédország közben hősieen verekedett ellenségeivel. Miután Károly megtiltotta, hogy a tengeri hatalmak békeközvetítését elfogadják, Stenbock 15 000 emberrel átkelt Pomerániába, magához vonta a Krassow-hadtest maradványait és szembe szállt az orosz segélyhadakkal is megerősített szász—dán haderővel. 1712. december 19-én Lübecktől délre Gadebuschnál megverte az egyesült ellenséges haderőt. Majd a visszavonuló dánokat üldözve végigvonult a Keleti-tenger partján, egész Holsteinig, felgyújtotta az ellenséghez pártolt Altonát, 1713 májusában azonban Tönning váránál bekerítették, s a túl erő előtt le kellett raknia a fegyvert. A Stenbock-hadtest pusztulásával Svédország utolsó hadserege is megsemmisült.

Közben az európai politikai helyzetben lényeges átalakulás ment végbe. 1713-ban Utrechtben a tengeri hatalmak és Franciaország megkötötték a békét, s 1714-ben a Habsburgok és XIV. Lajos francia király is megbékültek egymással, ezzel befejeződött a spanyol örökösödési háború. Svédország az anyaországon kívül már csak néhány várat mondhatott magáénak, a szövetségesek ereje pedig még megerősödött a porosz királyság és Hannover állam csatlakozásával, melynek uralkodója György csak az imént került a parlament választásából az angol trónra. Hannover Verdent és Brémát, a poroszok Stettint szállták meg. A svéd kormányzótanács kezéből egyre jobban kihullott az intézkedés. A király parancsai két-három hónapos késéssel érkeztek,

végrehajtani nem lehetett őket. Svédország teljesen kimerült, a messze idegenből érkező harci riadóra már senki sem felelt.

Károly belátta, hogy ha továbbra is távoli számkivetettségben marad, országát valósággal rákényszeríti, hogy őt félretéve, maga vegye kezébe sorsát. Elhatározta, hogy hazatér. A török Portán nem tartóztatták. A szultán ünnepélyes búcsúkihallgatáson fogadta követét, gazdagon megajándékozta a távozó királyt, s mikor a császár engedélye megérkezett, Károly 1714 szeptember elején elindult Dimotikéből. Török kísérettel lépte át az Al-Dunát, s Havasalföldön, Piteştiben, szeptember végén találkozott Benderből jött csapataival. Három menetoszlopba tagolta katonáit, kijelölte az útirányt, majd november

5-én elvált a csapattól. Álruhát öltött és hamis útlevelet vett magához. Csak ketten kísérték, Rosen brigadéros és Düring alezredes.

Vezetéklovát kantárszáron vezetve, éjjel-nappal nyeregben, a Kárpátok meredek hegyi ösvényein, a vöröstoronyi szoroson át Erdélybe vitte útja. November 8-án érte el Nagyszebent. Düring már a második nap kidőlt mellőle. Rosen sem bírta az iramot, kocsiba kellett ülnie. A lakott helyeket lehetőleg elkerülve, Kolozsváron, Zilahon át Debrecennek, majd onnan a pesti útra fordultak, s részben lóháton, részben kocsin vágattak Bécs felé, csak néhány órás pihenést engedve maguknak, többnyire míg lovat váltottak.

A Duna vonalát követték Regensburgig, majd nehogy a szászok vagy poroszok

kezébe essenek, Bajorországon át Bamberg, Würzburg és Cassel volt útjuk iránya. A császár birodalmát elhagyva, többé kocsira sem ültek.

November 22-én éjjel a Keleti-tenger partján fekvő stralsundi erőd kapuján két lovas kért bebocsátást. Az őr vonakodott őket beereszteni, de amikor arra hivatkoztak, hogy a királytól hoztak levelet, felköltötte parancsnokát. Dücker generális ismerte fel a lovasban a királyt. Károly és kísérelője 16 nap alatt 2150 kilométert tett meg, idegen, részben ellenséges területen, ahol felismerésük végzetes következményekkel járhatott volna. De még ha erre nem tekintünk, akkor is ez volt a történelemben ismert legnagyobb lovasteljesítmény.

A SVÉD HATALOM ÖSSZEOMLÁSA

Ami XII. Károly életéből még hátra van, röviden összefoglalható: négy év, állandó, reménytelen hadakozásban.

A király hazatérése még egyszer lelket öntött a svédekbe, az összeomlást azonban már nem lehetett feltartóztatni. 1715 nyarán az angol király hannoveri hadserege körülzárta Wismar városát, az egyesített dán és szász sereg pedig megkezdte Stralsund ostromát. A cár húsz hadihajóval és százötven szállítóhajóval svédországi partraszállásra készült, szárazföldi hadereje megszállta egész Finnországot. A svéd flottának már csak néhány hajója volt, s a töredék várőrségek képezték a hadsereget.

1715 augusztusában a porosz csapatok elfoglalták az Odera torkolatát védő Usedom sziget erődjét — pár száz főnyi őrsége utolsó csepp vérig védekezett —, a tengeren innen már csak Stralsund maradt svéd kézen. A király 9000 katonával személyesen védte a várat a 36 000 főnyi egyesült dán, szász és porosz sereg ellen. Az ostrom nyár végétől karácsonyig tartott, a védők végül a belső várba szorultak. Amikor ez is tarthatatlanná vált, 1715 utolsó éjszakáján XII. Károly néhány száz emberrel kitört a tenger felé. Irtózatos küzdelemben tizedmagával elérte a kikötőben horgonyzó vitorlást. A tenger befagyott, a vitorlásnak úgy kellett csákánnyal utat törni a jégtáblák közt. A parti ágyúk tüze két matrózt megölt, de az üldözésre senki sem vállal-

kozott. Stralsund másnap megadta magát, maradék őrsége hadifogságba került.

Károly a skåneni Ystadban szállt partra, innen Karlskrona kikötőjébe ment; tizenöt évvel ezelőtt innen indult első hadjáratára, bizony egészen más körülmények közt. Nem is tudta magát rászánni, hogy a közeli Stockholmba is ellátogasson, ahogy mondotta: fővárosa népét vagy győztesen akarja viszontlátni, vagy sehogy. Csak húgával (Ulrika Eleonórával) találkozott a Våltern tó partján, néhány órára.

Karlskronából adta ki a parancsot az újabb sorozásra. Már 15 éves fiúkat vittek el katonának, nem egy falu volt, ahol a nőkön és gyermekeken kívül csak aggasztyanok maradtak. Megadóztatták a pap-ságot és a főnemességet, szükségpénzt

verettek rézből. A hadsereg számára szükséges élelmet rekvirálással szedték össze.

1716 tavaszán a király, hogy megelőzze ellenségei támadását, a Dániához tartozó Norvégiába tört újonc seregével. Egész Krisztiániáig hatolt, de a tél beálltával kénytelen volt az éhségtől is tizedelt csapataival visszavonulni a svéd határra.

Az 1717-es esztendő általános hadikészülődések közepette telt el, s Görtz báró, Károly minisztere egész Európát behálózó nagyszabású diplomáciai akcióba kezdett. Tárgyalt a cárral, s az Angliában trónkövetelő Stuart Jakab pártfogásával akart a nagyhatalmak viszonyában új helyzetet teremteni. Akciója azonban végül sem sikerült, a svédellenes szövetséget nem tudta szétrobbantani.

1718 őszén Károly másodízben is elindult Norvégia meghódítására. Tizennyolc esztendő állandó hadakozása, a reménytelen helyzet sem törhette meg elszántságát. Decemberben, a jeges fagyban a sereg megkezdte a Tistendall folyó torkolatát védő Fredrikshall ostromát. December 11-én éjjel a király a nehezen épülő svéd ostromállásokat ellenőrizte. Itt érte a halálos dán lövés. A golyó halántékon találta s holtan hanyatlott a mellvédre. Utolsó mozdulatában jobb kezével önkéntelenül kardja markolatához kapott. Testét szürke katonaköpenybe csavarták, s a katonák néma sorfala közt vitték a fővárosba. Harminchat és fél éves volt.

A király halálával az ország ellenállása összeomlott. Az országgyűlés Károly

húgát, Ulrika Eleonórát és férjét, a hesseni herceget emelte a trónra. Svédország néhány éven belül megkötötte a békét ellenségeivel: a svédlakta anyaországon kívül minden más területről lemondott.

XII. Károly első életrajzírója, Voltaire, így összegezte a király pályájának tanulságait: „Úgyszólván minden cselekedete messze kívül esett a valószínű határain. Soha nem mutatott gyengeséget, a hősök minden erényét úgy felfokozta, hogy ezek az eltúlzott erények éppen olyan veszélyessé váltak, mint a velük ellentétes hibák . . . Nagy képességei, melyek közül egy is elég lett volna, hogy halhatatlanná tegyen más uralkodót, országa szerencsétlenségét idézték elő. Szenvedélyes dicsvágya, harciassága és bosszúszomja

lehetetlenné tette, hogy jó politikus legyen . . . Ugyanolyan könyörtelen volt másokhoz, mint önmagához, alattvalói szenvedése és halála éppoly kevésbé számított szemében, mint a sajátja. Inkább kivételes ember volt, semmint nagy, s inkább csodálatos, semmint követésre méltó. Életéből megtanulhatják az uralkodók, mennyire felette áll minden dicsőségnek a békét és boldogságot biztosító kormányzás.”

IRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

XII. Károly első életrajzát *Voltaire* írta, alig másfél évtizeddel a király halála után: *Histoire de Charles XII.* 1. kiad. Paris 1731. Az életrajzhoz felhasználta az események résztvevőinek emlékiratait és többektől szóban is kapott felvilágosítást. Munkáját számos nyelvre lefordították, s mai napig olvassák. Magyarul először *Pruzsinszky Pál* Bp. 1903., majd napjainkban *Justus Pál* fordításában, Bp. 1965. jelent meg. 1742–44 közt Hágában jelent meg a király udvari papjának, *J. A. Nordbergnek* három kötetes biográfiája, mely a személyes visszaemlékezéseken kívül már számos iratot is felhasznál és közöl: *Histoire de Charles XII roi de Suède.* Adatai ma is nélkülözhetetlenek.

Az események levéltári iratokon alapuló tudományos megismerése a múlt század derekán indult meg. Elsősorban *F. F. Carlson* és fia *E. Carlson*, a két neves svéd történétíró nevét kell említünk akik részlettanulmányok egész sorában dolgozták

fel az egyes hadjáratok történetét, a politikai és katonai vonatkozásokat. *Sveriges Historia*. 7 k. Upsala 1855—1874., Konung Karl XII: s engenhändiga bref. Stockholm 1896. stb. Az utóbbi évtizedek svéd kutatásai elsősorban a korszak gazdasági és társadalmi kérdéseit vizsgálják *A. Munthe, H. Hjärne* stb. Fontos részlettanulmányok jelentek meg a háborúban érdekelt más népek történészeinek tollából is. *Sarauw*: Die Feldzüge Karls XII. Dán nyelvből ford. Berlin 1881. *J. Tarle*: Северная война и шведское нашествие на Россию. Сочинения. X. Moszkva 1959. 363—800. A régebbi és újabb kutatások összegezését adja *Otto Haintz* háromkötetes nagy életrajza, mely svédül és németül is megjelent: *König Karl XII. von Schweden*. Berlin 1958.

A magyarul olvasó érdeklődők először *Gvadányi József* lovasgenerális, a Peleskei Nótárius szerzőjének munkájából tájékozódhattak a király életéről. Tizenkettődik Károly Svéciai ország királyának élete és álmélkodást felmúló vitézségének leírása c. munkája, mely lényegében Voltaire könyvének részben verses átdolgozása, 1792-ben Pozsonyban

jelent meg. *Áldor Imre*: XII. Károly svéd király története. Bp. 1875. az ifjúság számára írt anekdotikus jellegű munka. Ha a király életének egészével nem is, de XII. Károly hadjáratainak és politikájának magyar vonatkozásaival részletesen foglalkozott a magyar történetírás. Elsősorban *Ballagi Aladár*: XII. Károly és a svédek átvonulása Magyarországon. Bp. 1922. *Markó Árpád*: II. Rákóczi Ferenc felkelésének svéd vonatkozásai. Bp. 1942. és *Bertha Kelemen* nevét említhetjük; Magyarok és svédek. Bp. 1946. A kurucok és a király közti tárgyalások iratai teljes szövegükben is megjelentek: Ráday Pál iratai. I–II. k. Bp. 1955–1961.

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés	5
A koronás hadvezér elindul	8
Ágost király megalázása	41
Élethalálharc az orosz pusztákon	75
Kényszerű pihenő Törökországban	107
A svéd hatalom összeomlása	133
Irodalmi tájékoztató	140

A kiadásért felelős: az Akadémiai Kiadó igazgatója

A szerkesztésért felelős: Zrinszky Lászlóné

Műszaki szerkesztő: Bogdán István

A kézirat beérkezett: 1967. IX. 1.

Terjedelem: 2,25 (A/5 ív) Példányszám: 5000

Alkalmazott betűtípus: New Times

67.64347 Akadémiai Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Bernát György

